

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**BÂBEK İSYANI VE ABBÂSÎLER AÇISINDAN
SONUÇLARI**

HOULIH MEHDI ZAIN ALABDEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ**

KONYA – 2020

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	HOULIH MEHDI ZAIN ALABDEN
	Numarası	164202021005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tezin Adı	Bâbek İsyanı ve Abbâsiler Açısından Sonuçları

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Öğrencinin	Adı Soyadı	HOULIH MEHDI ZAIN ALABDEN
	Numarası	164202021005
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ
	Tezin Adı	Bâbek İsyanı ve Abbâsîler Açısından Sonuçları

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **Bâbek İsyanı ve Abbâsîler Açısından Sonuçları** başlıklı bu çalışma 12 / 12 / 2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı, Adı Soyadı	Danışman/Üye	İmza
Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ	Danışman	
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Üye	
Doç. Dr. Bekir BİÇER	Üye	

Not: Tezlerde ıslak imzalı suretleri yer almalıdır.

ÖN SÖZ

İslam'ın tebliğinden ve yayılışından sonra gerçekleşen fetihler ile birlikte, ciddi bir coğrafi büyüme ve gelişmeler silsilesi gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemini izleyen süreçte, Emeviler, İslam Devleti'nin yönetimini ele almış, devamında da Abbâsîler onların halefi olmuştur.

Büyük gelişmelerin yaşanmış olması, Abbâsî dönemini diğer dönemlerden ayıran önemli noktalardan biridir. Abbâsîlerin diğer dönemlere göre daha uzun süre devam etmiştir. Buna bağlı olarak birçok dini, siyasi ve sosyal hareket meydana gelmiştir. Bu çalışmada da bu hareketlerden biri olan Bâbek Hürremi İsyanı ele alınacaktır.

Abbâsî döneminde devletin coğrafi sınırları Azerbaycan ve İran bölgelerine kadar uzanmıştır; Bâbekkiyye İsyanı da bu coğrafyada meydana gelmiştir. Başlangıçta yalnızca Abbâsîlere karşı gerçekleşen isyan, ilerleyen zamanlarda öncelikle hilafet sistemini olmak üzere, İslam tarihini ve buna bağlı olarak dünya tarihinin gidişatını derinden etkilemiş bir olaydır.

Esasında Bâbekkiyye İsyanı, Abbâsî Halifeliğini siyasi, ekonomik, sosyal ve daha pek çok açıdan olumsuz etkileyen isyanların başında gelmektedir. Halifeliğin en önemli problemlerinin başında yer alan bu isyan ile yıllarca mücadele edilmiştir. Öyle ki, yirmi yıl gibi uzun bir zaman zarfında ancak bastırılabilmiştir. Bu gecikmenin sebeplerinden biri, Abbâsî yöneticilerinin ilk patlak verdiği isyanı ciddiye almamalarıdır. Bu isyan Abbâsî Halifeliğinde büyük tahribata yol açmıştır. Hatta ilerleyen süreçte hareket lideri Bâbek, yerel halkın da sempatisini kazanarak destek toplamaya başlamıştır. Böylece Abbâsî Halifeliğinin çöküş sürecini hızlandırıcı bir rol oynamıştır.

Bâbek İsyanı Abbâsîlerin yükselişini duraklatmış, fetih hareketlerine gereken önem verilememiş, isyanın bastırılması amacıyla yüksek harcamalar yapıldığı için ekonomik açıdan da ciddi sıkıntılar da olmuştur. Fakat orduda revizyona gidilmiş ve isyan hareketinde Afşin gibi başarılı komutanlara yer verilmesiyle Bâbek hareketi bastırılabilmiştir.

Çalışmamızda İslam tarihi açısından oldukça önemli olan bu konu, farklı yönlerden irdelenerek, etkileri ve sonuçları bakımından incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır:

Çalışmamızın Birinci bölümünde, Abbâsîlerin Taht kavgasını ele aldık İran'da Dini ve Siyasi Düşünceler (Mâzdekkiye, Hürremiyye) değindik, Bâbek Hürremi'nin şahsiyeti Gençliği ve Düşüncesi, isyanın nasıl başladığı, gidişatı, bastırılması ve Bâbek'in yakalanarak idam edilmesi anlatılmıştır.

İkinci bölümde, ise Bâbek İsyânının sonuçlarından bahsedilerek, isyanın Abbâsî Halifeliğine siyasi, ekonomik, sosyal ve dini etkileri incelenerek tüm yönleri ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim, Danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ'a minnettarım. Ayrıca yardımlarını esirgemeyen bölüm öğretim üyelerinden Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ'ye, Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN'e, Dr. Öğr. Üyesi Zehra ODABAŞI'ya teşekkür ederim. Ayrıca tashih ve eksiklerimin giderilmesine yardımcı olan bölüm asistanlarından Arş. Gör. Abdulmetin ÇELİKBİLEK'e teşekkür ederim. Özellikle sabır ile çalışmanın tamamlanmasına katkı sağlayan eşime mütaşekkirim. Sınıf arkadaşım İsmail ARIK'a şükranlarımı sunarım.

Houlih MEHDI

KONYA-2020

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Adı Soyadı	HOULIH MEHDI ZAIN ALABDEN
Numarası	164202021005
Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ
Tezin Adı	Bâbek İsyanı ve Abbâsiler Açısından Sonuçları

ÖZET

Abbâsî döneminde pek çok isyan ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Bâbek İsyanıdır. Hürremi Şeflerinden biri olan ve Abbasi Halifeliğine karşı mücadele eden Hürremi hareketi 'nin önderliğini yapan Azerbaycan Türkkerinin milli kahramanı Bâbek tarafından Azerbaycan'da mevcut Abbâsî yönetimine karşı 816-838 yılları arasında yirmi iki yıl sürdürülen bir isyandır. Abbâsî ordusunda görev yapan Afşin ve Türk askerlerinden oluşan bir ordu isyancıların üzerine yürüdü. Yirmi iki yıl süren Bâbek İsyanında Halife'nin meşhur komutanının liderliğindeki altı büyük Hilafet ordusu mağlup edildi. Hürremilerin Karargâhı Bezz Kalesi 837 da düştü. Bâbek el-Hürremi Yakalandı ve 838 de Samarra Şehrine getirilerek idam edildi. İsyan tam olarak sonuca ulaşmasa da, nitekim Abbasi Devleti parçalanma süreci içerisine girmiş, ekonomisi kötüleşmiş, merkezi otoritesi zayıflamıştır. Abbâsî Devleti bu isyana dikkatini verdiği için Bizans gibi dönemin İslam Dünyası için tehlike oluşturan devletlerle mücadele edilememiştir. İslam Dünyasının haritası yeniden şekillenmiştir. Ayrıca bu isyan kendisinden sonra ortaya çıkan mezheplere ve isyan hareketlerine de fikri bir dayanak olmuştur. Günümüzde dahi Bâbek Kalesi'ne giderek bazı grupların anma törenleri düzenlemeye çalıştığı bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bâbek el-Hürremi, Bâbekiyye, Hürremiler, Mazdekizm, Abbâsiler.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı	HOULIH MEHDI ZAIN ALABDEN		
Numarası	164202021005		
Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih / Ortaçağ Tarihi		
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐	
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ		
Tezin İngilizce Adı	Babak Rebellion and its Results from the Perspective of Abbasids		

ABSTRACT

Islam has been spread over a wide area in a short period of time like one or two centuries since its emergence. Bâbak Revolt, and the Abbasid Caliphate is one of the chiefs of the Khurrami Khurrami movement that fought against the Turks in Azerbaijan hero who led by Babak Khurrami available in Azerbaijan carried out during the Abbasid revolt against the rule of twenty two years between the years 816-838. Composed of Turkish soldiers serving in the army of the Abbasid army and rebels marched on Afsin. Babak revolt which lasted twenty two years, led by the commander of the famous Caliph Caliphate Army was defeated sixth largest. Khurramiyya headquarters Bezz Castle fell in 837. Babak was captured and tortured to death were executed by bringing the city of Samarra in 838. Although not result in full revolt, As a matter of fact, the Abbasid State entered into the disintegration process; its economy deteriorated and its central authority got weakened. Because the Abbasid State paid all its attention to this rebellion, it could not struggle with other states that were dangerous for the Islamic world of that time. The map of the Islamic world has been reshaped. Also this rebellion became an intellectual basis for the sects and next rebellion movements that followed. Even today, it is known that some groups tried to organize commemoration ceremonies through going to Bâbek Castle.

KeyWords: Babek el-Hurremi, Babekiyye, Hurremis, Mazdekizm, Abbacies.

KISALTMALAR

- a.g.e. : adı geçen eser
ASE : Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası
b. : bin
bk. : bakınız
C. : Cilt
çev. : çeviren
DGBİT : Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA. : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H. : Hicri
İA. : İslâm Ansiklopedisi
M. : Mîlâdî
M.Ö. : Milattan Önce
mad. : maddesi
s. : sayfa
S. : Sayı
Sav. : Sallallahu Aleyhi ve Sellem
t.y. : tarihi yok
thk. : tahkik eden
tr. : tercüme
y.y. : yüz yıl
yay. : yayınları

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	ii
Tez Kabul Formu	iii
Ön söz	iv
Özet.....	vi
Abstract.....	viii
Kısaltmalar	x
İçindekiler.....	xi
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN METODU	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	2
III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	3
A. Kaynaklar.....	3
B. Araştırmalar.....	4

I. BÖLÜM

BÂBEK İSYANI

I. ABBÂSÎ HİLAFETİ VE TAHT KAVGASI.....	10
II. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE İRAN	11
A. İran'da Dini ve Siyasi Düşünceler	13
1. Mâzdekkiye	13
2. Hürremiyye	14
III. BÂBEK'İN HAYATI	16
A. Gençliği	16
B. Düşüncesi.....	19
IV. BÂBEK İSYANI	20
A. İsyanın Gerçekleştiği Coğrafya (Bezz Kalesi)	20
B. İsyanın Sebepleri.....	21
1. Sınırların Kısa Zamanda Genişlemesi:.....	21

2. Mevali Meselesi:	21
3. Takip Edilen İskân Politikası:	22
4. Ağır Vergi Uygulamaları:	23
C. Bâbek Hürremi'nin İsyân Hazırlıkları	24
1. Yerli Halkın Desteği	24
2. Dış Yardım (Bizans)	28
D. İsyânın Gelişim Seyri	29
1. Abbâsîlerin İsyana Karşı Önlemleri.....	36
a. Sağlam İdare Yapısı.....	36
b. Hassa Ordusu.....	38
2. Türk Komutanı Afşin'in İsyana Karşı Mücadelesi.	41
E. İsyânın Sona Ermesi.....	41
1. İsyân Edenlerin Zayıflaması – Mağlubiyeti.....	41
2. İsyânın Merkezi Bezz'in Ele Geçirilmesi	44
3. Bâbek'in Tutuklanması ve İdamı	47

II. BÖLÜM

BÂBEK İSYANININ SONUÇLARI

I. BÂBEK İSYANININ ABBASÎ HALİFELİĞİNE ETKİLERİ VE SONUÇLARI	48
A. Abbâsî Halifeliğinin Siyasi Hayatına Etkisi.....	49
1. Yarı Bağımsız Devletlerin Ortaya Çıkışı	52
2. Abbâsî Halifeliği Yıkılış Sürecine Girmesi	56
a. Mazyariyye İsyanı	58
b. Mengüçür İsyanı.....	59
c. Zenci İsyanı	59
d. Karmatiler İsyanı.....	60
B. Abbâsî Halifeliğinin Ekonomik Hayatına Etkisi.....	65
C. Abbâsî Halifeliğinin Sosyal Hayatına Etkisi.....	68
D. Abbâsî Halifeliğinin Dini Hayatına Etkisi.....	73
1. Mu'tezile'nin Halifeliğin Resmi Mezhebi Olması.....	76

2. Halku’l-Kur’ân Doktrini ve Mihne Süreci.....	81
SONUÇ.....	78
BİBLİYOGRAFYA.....	90
EKLER	

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırma konusu olan “*Bâbek İsyanı*” 9. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu isyan ile ilgili bilgilere bazı kaynaklarda rastlanmaktadır. Ancak Bâbek İsyanının bütün teferatuna dair bilgilere ulaşmakta güçlükler yaşanmaktadır. Çünkü genel olarak bakıldığında Bâbek karakterinin ya fazla efsaneleştirilip abartılarak aktarıldığı ya da aşırı yergide bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Abbâsî yönetime karşı yapılan bu isyan hareketi ile ilgili yazılanlarda devletin tepkisine maruz kalmama kaygısının yaşandığı söylenebilir.

Bâbek İsyanı gerçekleştiği dönemi ve sonraki etkileri bakımından oldukça önemli bir olaydır. Dolayısıyla böylesi önemi bir olayı nereden başlatılıp nerede bitirileceği hususu mühimdir. Araştırmanın sınırlarının iyi tayin edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Bâbek İsyanı yaklaşık yirmi sene Abbâsî Halifeliğini uğraştırırsa da meselenin öncesi ve sonrası önemli görülmüştür. Bâbek İsyanının kökeninden başlanarak, isyan bastırıldıktan sonraki Hilafetin ekonomik, siyasi ve sosyal durumu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda konumuzla ilgili İslam tarihi kaynakları taranarak elde edilen bilgiler kullanılmıştır. Ayrıca kitap, tez, makale, ansiklopedi madesi gibi modern araştırmalardan’da faydalanılmıştır. Kaynaklarda verilen bilgiler modern araştırmalarla desteklenerek konu bütün yönleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Abbâsî Halifeliği zamanında pek çok isyan cereyan etmiş olmasına rağmen 9. yüzyıla Bâbek İsyanı damga vurmuştur. Bâbekiler Hürremilerin devamı olmakla birlikte önderleri “Bâbek” ten dolayı bu şekilde isimlendirilmişlerdir. Bâbek İsyanı Abbâsî yönetimini yaklaşık yirmi yıl meşgul etmiştir. İlk başlarda Abbâsî yönetimince çok önemsenmeyen bu isyan hareketi, zamanla güçlenmiş, halktan da destek bulması üzerine Abbâsîler için büyük bir probleme dönüşmüştür. Dolayısıyla Bâbek İsyanı bir anda çıkmış ve bastırılınca biten bir isyan değildir. Bu isyan bastırıldıktan sonra da etkileri uzun süre devam etmiş bir harekettir. Nitekim Bâbek İsyanı sonrası Abbâsî Halifeliği ekonomik ve idari yönden zayıflamaya başlamış, ardından da parçalanma

sürecine girmiştir. Bâbek İsyanının “İpekyolu” güzergâhında gerçekleşmesi Abbâsî Halifeliğinin ekonomisine en büyük darbeyi indirmiştir. Diğer taraftan Abbâsî Halifeliğinin fetih hareketleri durmuş, hilafet tüm dikkatini bu soruna yönelttiğinden başka tehlikeleri fark edememiştir. Bu bağlamda yapılan çalışmanın amacı Bâbek İsyanını sebepleri ve sonuçlarını göz önünde bulundurarak kısa ve uzun vadede yol açtığı etkilerini değerlendirmektir. Dolayısıyla yapılan çalışma isyanın İslam dünyası ve tarihi üzerindeki etkilerini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. Kaynaklar

Konuyla ilgili öncelikli olarak İslam tarihinin klasik kaynaklarına başvurulmuştur. Ahmed bin Ya’kubî’nin *Tarihu’l Yakubi* isimli eseri¹ bilhassa olayların tarihsel gelişmelerinin takip edilmesi bakımından oldukça yararlı bulunmuştur. Mesudiye ait *Mürûcu’z-Zehab* isimli eser² de Bâbek İsyanı ile ilgili önemli kaynaklardandır. Çünkü hem tarihçi hem de coğrafyacı kişiliği ile bilinen Mesudi’nin Bâbek İsyanının gerçekleştiği coğrafyayı bizzat gözlemleyerek, daha sonra gözlemlerini kaleme aldığı belirtilmektedir. Diğer taraftan İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’t Tarih* adlı eseri³ ile Taberî’nin *Târihu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, adlı eseri⁴, Bâbek İsyanı ile ilgili başvurulacak en önemli temel kaynaklardır. Taberî’nin eserleri gerek İslam tarihi gerek dünya tarihi için en önemli kaynaklardandır birisi olduğunu, geçmişte de günümüzde de büyük ilgi görmüştür. İbn Nedim’in *el-Fihrist* isimli eserinde⁵ Hürremiyye ve lideri Bâbek konusunda detaylı bilgiler vermiştir. Fakat daha çok Hürremiyye lideri Bâbek’in çocukluğu ile ilgili bize bilgi vermektedir. Ayrıca bu kaynaklarda isyanın tüm evreleri ayrıntılarıyla aktarılmaktadır. Konuyla ilgili önemli görülen diğer kaynak eserler ise önemli devlet adamı, siyasetçi, yazar Nizamü’l-Mülk’ün *Siyasetname*’si⁶, Belâzurî’nin *Futûhu’l-Büldân* adlı eseri⁷, İbn Kuteybe Dineveri’nin *el-Ahbaru’t-Tival* adlı eseridir⁸.

¹ Ahmed b. İshak b. Vâzılı b. Ya’kub, *Tarihu’l-Ya’kubî*, Mektebetu’l Haydariye, C.3, Necef 1964.

² Ebu’l-Hasan Ali b. Huseyin Mesudi, *Mürûcu’z-Zehab*, C. IV, Beyrut 1997.

³ İzzettin Ali İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t Tarih*, C. VI, Beyrut 1979.

⁴ Muhammed b. Cerir Taberî, *Târihu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, thk. Ebu’l-Fadl İbrahim, C. IX, Kahire 1964.

⁵ Muhammd b. İshak İbn Nedim, *el-Fihrist*, C. I, Beyrut 1974.

⁶ Nizamü’l-Mülk, *Siyasetname*, çev. Yusuf Hüseyin, Katar 1987.

⁷ Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzurî, *Futûhu’l-Büldân*, thk. Abdullah Enis Tabba’-Ömer Enis Tabba’, Beyrut 1987.

⁸ Ahmed b. Davut İbn Kuteybe Dineveri, *el-Ahbaru’t-Tival*, Beyrut ts.

Bunların en meşhuru olan Yakut el-Hamevî'nin kitabı *Mucemu'l-Bûldân*'ı isyanın coğrafyası konusunda bize bilgiler vermiştir⁹.

Bâbek İsyanı mezhepler tarihi açısından aynı zamanda da önemlidir. Bu nedenle olayı mezhepler tarihi bakımından inceleyen Bağdadî'nin *el-Fark Beyne'l Fırâk* eserinin türkçe tercümesiden ve Şehrîstânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* bu gibi eserlerden faydalandım.

B. Araştırmalar

Çağdaş araştırmalara bakıldığında ise Bâbek konusunda Azerbaycanlı ve İranlı yazarlarının yazdıkları kitaplar, genelde Bâbek'i savunmaya yönelik olup, onu kahramanlaştıran ve Arap işgaline karşı bölgeyi savunan bir kişi olarak tanıtan eserlerdir. Ne yazık ki özellikle Fars literatüründe meseleyi detaylıca inceleyen akademik bir eser bulmak zordur. Bâbek hareketi konusunda İranlı Said Nefisi'nin *Bâbek* isimli eseri¹⁰ müstakil bir çalışma olarak değerlendirilirse de bu kitap tarafgir olarak kaleme alınmıştır. Hürremiyye ve Bâbek hareketi ile ilgili yazılmış bir başka müstakil eser ise Hüseyin Kasım el-Aziz'in "*el-Bâbekiyye*" adlı eseridir¹¹. Ayrıca Azerbaycanlı tarihçi Ziya Musa Bünyadov'un *Azerbaycan VII-IX Esirlerde* adlı eseri¹² ciddi bir çalışma ürünüdür. Ancak Bünyadov'un meseleye taraflı baktığı müşahede olunmaktadır. Ülkemizde Bâbek ile ilgili en önemli çalışmaları Mehmet Azimli yapmıştır. Azimli'nin Bâbek ve hareketi hakkındaki *Abbâsiler Dönemi Bâbek İsyanı*¹³ ve *Bâbek Bir Direnişçi*¹⁴ adlı kitapları konu ile ilgili temel çalışmalardır. Azimli'nin eserlerinde Bâbek'in hayatı ve isyanı ile ilgili geniş malumat bulmak mümkündür. Bunların dışında konumuz hakkında başka çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi Hasan İbrahim Hasan'ın *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*¹⁵ adlı eseri olup burada önemli bilgiler bulunmaktadır.

⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Bûldân*, C. 1, Beyrut 1977.

¹⁰ Said Nefisi, *Bâbek*, İstanbul 1998.

¹¹ Hüseyin Kasım el-Aziz, *el-Bâbekiyye*, Dimeşk 2000.

¹² Ziya Musa Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Esirlerde*, Bakü 2007.

¹³ Mehmet Azimli, *Abbâsiler Dönemi Bâbek İsyanı*, ? 2004.

¹⁴ Mehmet Azimli, *Bâbek Bir Direnişçi*, Konya 2016.

¹⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, C. II, İstanbul 2011.

Konumuzla ilgili önemli makaleler olup bunlardan da yararlanılmıştır. Özellikle Mehmet Azimli tarafından kaleme alınan bazı makalelerde¹⁶ oldukça faydalı bilgiler mevcuttur. Ayrıca Hakkı Dursun Yıldız'ın "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs" isimli çalışmasında¹⁷ ise Bâbek İsyanının bastırılmasında önemli rol oynayan Afşin ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Faruk Sümer'in "Abbâsîler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin" isimli makalesinde¹⁸ de Afşin ile ilgili yeterince bilgi bulmak mümkündür. Ebülfez Elçibey, "Bâbek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", adlı makalesinde¹⁹ farklı bir bakış açısıyla Hürremiye, Bâbekiyye ve Bâbek ile ilgili ilginç bilgiler vermiştir. Bunların dışında burada zikredilemeyen konuyla alakalı başka çalışmalar olmasına rağmen burada bunların en önemli görülenlerinden bahsedilmiştir.

¹⁶ Mehmet Azimli, "Bâbek el-Hürremi İsyanı ve Bizans ile İlişkileri", *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ 2012, s. 149-165.

¹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 4-5, İstanbul 1974, s. 1-22; Mehmet Azimli, "Hassa Ordusu", *Türkler*, C. 4, Ankara 2002, s. 364-374.

¹⁸ Faruk Sümer, "Abbâsîler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", *Belleten*, LI/200, Ankara 1987, s. 651-666.

¹⁹ Ebülfez Elçibey, "Bâbek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", çev. Muhammet Kemalolu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, C. 4, S. 8, (2013), s. 23-45.

I. BÖLÜM BÂBEK İSYANI

I. ABBASİ HİLAFETİ VE TAHT KAVGASI

Harun Reşid'in ölüm haberi, posta işlerini yürüten Hamaveyh tarafından ilk veliaht olan büyük oğlu Emin'e ulaştırıldı. Bölgenin her tarafından Emin'e biat edildikten sonra 809 senesinde resmen halifelğe başlamış oldu. Vezir-i Tafvîz Fadl b. Rebi, ordu, önde gelen devlet adamları ve Emin'in annesi olan Seyyide Zübeyde, yeni halifeyi desteklemekteydi. Böyle bir zamanda Me'mun'un hilafet iddiasıyla ortaya çıkması hem yakışık almaz hem de tedbirsizlik olurdu. Esasen babaları Harun Reşid önce Emin'in sonra da Me'mun'un halife olacağını belirtmişti. Üstelik Me'mun 3 ay kadar Emin'den daha büyüktü fakat söz konusu vasiyet olduktan sonra gerisinin hiçbir hükmü bulunmuyordu²⁰.

Harun Reşid ölmeden önce Fadl b. Rebi'nin emrindeki birliklerle beraber Horasan'a gitmesini vasiyet ettiği halde, onun ölümünden sonra Emin'in talebiyle Bağdat'a döndüğü görülmektedir. Fadl, bu hareketinden dolayı Me'mun'dan korktuğu için iki kardeşin arasını bozmaya çalışıyordu. Horasan'da ise Fadl b. Sehl vardı ve kendisi Horasan aristokrasisinden gelmekle birlikte Me'mun'un yanında olup onun doğuda kalmasını ve Emin'e karşı Tahir b. Hüseyin kumandasında ordu oluşturup onun üzerine yollamasını istiyordu. 810 yılında Emin, Me'mun'un ismini kendi oğlu Musa lehine veliahtlıktan onu çıkardı. Bu durum 2 kardeş arasında açık bir savaş şeklini alacaktı²¹. Halife Emin, Bermekilere karşı mücadele vermiş ve onların bertaraf edilmesinde başkomutan olmuş olan Fadl b. Rebi tarafından ve Araplar tarafından destekleniyorken, annesi İranlı bir cariye olan Me'mun ise valisi bulunduğu doğu eyaletleri, diğer bir deyişle İranlı insanları tarafından destekleniyordu. Emin iyi bir eğitimden geçmesine rağmen biraz havai; eğlenceye düşküdü. Me'mun'a gelince o da iyi eğitimden geçmişti; ilim sahibi, akıllı ve tedbirli bir kimseydi. Oyunda, eğlencede gözü olmayıp idaresi altındaki olan insanlar huzur ve refahını düşünür, bunu sağlamak için çalışırdı²². İbn A'sem'e göre bu durum daha sonra Me'mun'un lehine olacak bir

²⁰ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, C. 3, İstanbul 1989, s. 279.

²¹ Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995, s. 254.

²² Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", mad., *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 33-34.

gelişmeydi. Çünkü hilafet Emin'e geçtiğinde o, devlet işlerini ve halkın refahını düşünmeyi bırakıp; kendisini oyuna, eğlenceye, zevk ve sefaya adamıştı. Üstelik Emin'in bu fazla tutumu halkı son derece rahatsız etmekteydi. İbn A'sem'in bu çıkarımlarını Harun Reşid'in şu sözü destek mahiyetindedir: “*Her türlü kıskançlık ve nefreten sizi men ediyorum. Mekruh ve çirkin işlerden, hevâ ve hevesten bütün toplumu koruyup kollayın*”. İşte tüm bu durumlar Halife Emin'i ağabeyi Me'mun'a karşı önlem almaya sevk eden bu gelişmelerdi. Onu yakalatmak için Ali b. İsa b. Mahan'ı 50 bin kişilik ordusuyla Horasan'a yolladı. Horasan da ordusunun başında ise Tahir b. Hüseyin vardı. Tahir, Bağdat ordusunun üzerine hızla bir şekilde ilerleyip kısa bir zamanda onları çökertti. Ali b. İsa b. Mahan da öldürülenler arasındaydı. Emin bu sefer Abdurrahman b. Cebele'yi göndermiş ancak o da başarılı olamamıştır. Abdurrahman'a daha önce eman verilmiş fakat daha sonra öldürülmüştür²³.

Emin'in sevk ettiği ikinci ordusu da mağlup edildikten sonra, üçüncü kez doğuya gönderdiği ordu, Irak hududundaki Hanikin'den daha öteye gitmeyi reddetmiştir. Suriye'de de Emin'e karşı isyan baş gösterdi hatta bir ara Rey'de Me'mun'un ordu kumandanının şehit ettiği Ali b. İsa'nın oğlu Hüseyin tarafından Emin ve annesi Zübeyde hanım hapis bile edildiler. Kısa bir süre de sonra hapisten kurtarıldılar²⁴. Bundan sonra Me'mun hutbelerde kendisi için “*Emirü'l-Müminin*” denilmesini emretti²⁵. Tahir b. Hüseyin, Ehvaz'dan sonra Bahreyn, Yemame bölgesine ordularını gönderip bölge halklarının Me'mun'a itaat etmesini sağladı. Keza Kûfe ve Basralılar da Me'mun'u tanıdılar. Nihayet Tahir, Medayen'i zapt etti. Öte yandan Mekke ve Medine halkı da Me'mun'a biat ettiler. Sıra bu sefer Bağdat'a gelmişti. Tahir b. Hüseyin Bağdat'ı kuşattı. Huzeyme b. Hazim ve Muhammed b. Ali b. İsa halifeye ihanet ederek Dicle'nin doğusunu Herseme b. Ayan'a verdiler. Dolayısıyla Emin sarayında mahsur kaldı. Şehre giriş yolları tutulduğu için zor bir durumdaydı ve erzak sıkıntısı da baş gösteriyordu²⁶. Tüm bu sıkıntılara rağmen Bağdat, Me'mun'un ordu kumandanı Tahir'e 1 yıldan fazla direnmişti. Öyle zannediyoruz ki bunda en büyük pay, Emin'i destekleyen büyük, zengin ailelerden alınan desteğe aitti²⁷. Nitekim Abbâsî

²³ Algül, a.g.e., s.283; Sümer, a.g.m., s.667.

²⁴ Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 1964, s.128.

²⁵ Algül, a.g.e., s. 284.

²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 5, İstanbul 1986, s.173.

²⁷ Marshall Hodgson, *The Venture of Islam*, Vol. 1, Chicago 1974, s. 301.

Halifeliğinin kuruluş safhasından beri büyük bir sadakatle devlete bağlı olan Ebnâ²⁸ Bağdat'ta, Emin'i savunmaktaydı. Me'mun'un sevk ettiği orduya karşılık ebnâ sınıfı ile beraber Bağdat halkı, ayyarun ve ücretli askerler Emin için savaşmışlardır²⁹. Şiddetli geçen çatışmalar sırasında Halife Emin sarayında eğlence tertip etmeyi ihmal etmiyordu. Ancak onun cariyelerinden biri şu şarkıyı okumaya başlamıştı: “*Hareket ve sükûnun Rabbine yemin ederim ki, ölümlerin çok tuzağı vardır. Gece ile gündüzün birbirini izlemesi ve gökteki yıldızların kendi yörüngelerinde dönmeleri ancak hâkimiyetin bir sultandan başka bir sultana geçmesi ve eski sultanın hükümünün sona erip başka bir sultanın hükme geçmesi içindir. Arşın hükümdarına gelince onun da hâkimiyeti ebedidir*”³⁰. 813-814 yıllarında Tahir b. Hüseyin Bağdat'a girdi. Emin, daha önce kaçmaya çalışmışsa da Tahir'in Horasanlı adamları tarafından katledildi. Mühür, kılıç ibaret olan halifelik alametleriyle beraber kesik başı Me'mun'a gönderildi³¹.

Mesudi'nin verdiği malumata göre iki kardeş arasındaki bu mücadelelerden dolayı Bağdat, Kerh ve Fırat'ın her iki yakasındaki şehirler büyük bir yıkıma maruz kalmış, şehrin zenginlikleri yok olmuştu. İnsanlar daha çok güvenli yerlere göç etmiş, korku her yerde kendini hissettirmiştir. Camiler terk edilmiş, ibadetler durmuştur³².

Emin ile Me'mun arasındaki mücadele sırasında İskenderiye'de Kays ve Yemen kabileleri birbirleriyle savaşmaya başlamışlardı. Tam da o sıralar, Endülüs Emevi Halifesi I. Hakem'in, İspanya'dan uzaklaştırdığı Kurtuba ahalisinden 10 bini aşkın birmülteciler grubu İskenderiye açıklarındaydılar. Bu Endülüslü yurtsuzlar fırsattan istifade ederek şehri kolayca ele geçirdiler ve bütün hücumlara rağmen yaklaşık 16 sene orada tutunmayı başardılar. Abdullah b. Tahir'in Mısır'a vali tayin edilmesiyle İskenderiye problemi de çözüldü. Kurtuba halkı Abdullah 'ın gelmesi ile birlikte sınır dışı edildiler³³.

²⁸ Hem Horasan bölgesinde hem de İslam hinterlandında Ebnâ'nın mirasçıları mevali idi. Ancak Horasan'daki mevali halife vassalı idi. Burası Tahir'in valiliği döneminde “*Mevla Emirü'l-Müminin*” Unvanı ile 821 yılında otonomluğunu almıştı. Bkz. Patricia Crone, *Slaves on Horses the Evolution of the Islamic Polity*, USA 2003, s. 78.

²⁹ Michael Cooperson, *The Heirs of The Prophets in The Age of al-Ma'mun*, USA 2004, s.28.

³⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, Beyrut 1974, s.407.

³¹ Algül, a.g.e., s.284; Brockelmann, a.g.e., s.128; Hasan Kurt, “Tahiriler”, DİA, C. 39, İstanbul 1988, s. 403-404; Öztürk, a.g.e., s.255;.

³² Cooperson, a.g.e., s. 28.

³³ Kurt, a.g.m., s. 404; Öztürk, a.g.e., s. 257.

Me'mun, Emin'i bertaraf edip resmen halife olduğunda ilk iş olarak kardeşi Mutemen'i veliahtlıktan çıkarttı. Daha sonra Irak, Ehvaz, Fars, Hicaz ve Yemen valiliğine Hasan b. Sehl'i tayin etti. Tahir'i ise Musul, Suriye ve Mağrib valiliğine tayin etti. Herseme de Horasan valiliğine tayin edildi. Fadl b. Sehl, Me'mun'a, Horasan'da kalmaması gerektiğini, buradan dolayı devletin idaresinin zor olduğunu ve Bağdat'a dönmesi gerektiğini söylediye de Me'mun bildiğini yapıp bir müddet sonra Horasan'da kaldı³⁴. Halife Me'mun'un ilk yıllarında bir dizi isyanlar ile meşgul olduğu görülmektedir. Nasr b. Şebes, Emin'in öldürülmesi ve Acemlerin, Araplara üstün tutulması sebebiyle Irak'da halifeye başkaldırınca, Halife Me'mun, Tahir'i onunla savaşması ve isyanı bastırması için Rakka'ya gönderdi. Keysum denilen yerde cereyan eden savaşta Tahir b. Hüseyin bozguna uğradı ve savaş alanını terk edip Rakka'ya döndü³⁵. Tahir bundan sonra Horasan'a vali tayin edildi. Ancak daha sonra oğlu Abdullah bu isyanı bastırması için görevlendirdi. Tahir b. Hüseyin oğluna bir dizi nasihatlerde bulundu: *"Bilesin ki mülk Allah'ındır; dilediğine verir, dilediğinden alır. Hırsa kapılma; en büyük hazinen iyilik, areayanın maslahatını gözetmek, memleketi imar etmek olsun. İnsanları güldürüp ve eğlendirmekle uğraşanlarla asla vakit geçirme. Verdiğin söze ihanet etme. Övünüp kibre kapılanlardan olma"*. Nasr b. Şebes giderek daha kuvvetlendi ve 815 yılında Harran'ı kendisine bağladı. Bu isyan 824 yılında Abdullah b. Tahir'in gayretleri neticesinde bastırılabilmiştir. Nasr derdest edildikten sonra 825 yılında Me'mun'a gönderilmiş ve böylelikle bir mesele daha sonra halledilmiştir³⁶. Tahir b. Hüseyin Horasan'a tayin edildikten sonra orada bağımsız bir hükümdar gibi davrandı, bastırıldığı paraların üzerine Halife Me'mun'un adını yazdırmadı. Hutbelerde halifenin adına yer vermedi. 822 yılında zehirlenerek öldürüldü. Tahir b. Hüseyin'in bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmesi daha Me'mun zamanında Acemlere olan güveni zedelemiştir. Nitekim Me'mun'un son yıllarına bakıldığında ordu içerisinde 8-10 bin civarında Türk'ün bulunduğunu görmekteyiz³⁷. Me'mun, Horasan valiliğine Tahir b. Hüseyin'in oğlu Talha'yı tayin etti. Talha, Horasan'da Abbâsî hâkimiyetini güçlendirmek için uğraştı. Sistan'da isyan eden Haricilerle savaştı ve onları daha sonra kontrol altına aldı. 828 yılında Talha ölünce

³⁴ İbn Kesir, *el-Bidaye*, s.412; Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 486; Algül, a.g.e., s. 288.

³⁵ Algül, a.g.e., s. 288. Sümer, a.g.m., s.666.

³⁶ Algül, a.g.e., s. 289; Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*, Ankara 2002, s.41.

³⁷ Yıldız, "Abbâsîler", s. 36-37.

onun yerine kardeşi Abdullah b. Tahir geçti ve o da Horasan'da Haricilerin, Telekan'da Zeydilerin isyanlarını kontrol altına aldı³⁸.

Halife Me'mun döneminin 815 yılında Kûfe'de Hz. Hüseyin soyundan İbn Tabataba adı ile bilinen Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim halifelik iddiasıyla ortaya çıkıp halka Kur'an'a, Sünete ve Hz. Peygamber soyundan gelen birine biate çağırdı. İbn Tabataba'nın yanında destekçisi olarak Ebu Seraya adında bir komutan vardı. Kendisine bağlı adamlarıyla beraber hac yollarında yağma yapıyor, köyleri basıp talan ediyordu. Ebu Seraya, Abbâsîlerin Kûfe'ye gönderdikleri on bin kişilik orduyu mağlup etti. Böylece İbn Tabataba Güney Irak'a hâkim oldu. Fakat ertesi gün İbn Tabataba zehirlenerek öldürüldü. İbn Tabataba'nın öldürülme sebebi, Ebu Seraya'nın liderlik fonksiyonunu kaybetmeme düşüncesiydi. Yerine ise henüz küçük yaştaki Muhammed b. Muhammed b. Zeyd getirilerek ona biat edildiyse de söz sahibi olan Ebu Seraya idi. Aynı sene içerisinde Hasan b. Sehl, Herseme'yi kuvvetli bir ordu ile onun üzerine gönderdi. Herseme bütün kuvvetleriyle yüklendi ve Ebu Seraya'yı sıkıştırdı. Ebu Seraya'yı yakalayıp, Muhammed b. Zeyd ile birlikte Hasan b. Sehl'e teslim ettiler. Hasan b. Sehl bu asinin kellesini vurdurdu ve cesedi Bağdat köprüsüne asıldı³⁹. Herseme, Ebu Seraya İsyanını bastırdıktan sonra Hasan b. Sehl tarafından Şam valiliği ile taltif edildi. Ancak o bundan memnun olmayıp Me'mun'un yanına gitmek üzere yola çıktı. Me'mun'un, Herseme'ye Şam'ın yanında Hicaz'ı da verdiği beratı kendisine Rey şehrinde ulaştı. Ancak o geri dönmeyip halifenin karşısına çıkmak için yoluna devam etti. Merv'e yaklaştığında Fadl b. Sehl'in adamları tarafından tutuklanıp halifenin huzuruna getirildi. Halife Me'mun buna öfkelenerek "*sen benim iznim olmadan nasıl huzuruma gelebiliyorsun?*" dedi ve derhal hapsedilmesini emir verdi. Fakat Fadl b. Sehl onu bir müddet hapiste kaldıktan sonra öldürttü⁴⁰. Halife Me'mun döneminde çıkan ancak onun zamanında bastırılmayan Bâbek ayaklanması 816'da ortaya çıkmıştı. Me'mun, Bâbek'in taşkınlıklarını önlemek için sırasıyla Yahya b. Muaz, İsa b. Muhammed b. Halid, Zurayek, İbrahim b. Leys, Muhammed b. Humejd, Abdullah b. Tahir ve Ali b. Hişam gibi kimseleri göndermiş fakat bir netice elde edememişti. Bunlardan Muhammed b. Humejd Bâbek taraftarlarınca şehit edilmişti. Bu durum

³⁸ Kurt, a.g.m., s. 403-404; Sümer, a.g.m., s.667.

³⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, s. 415; Algül, a.g.e., s. 290; Bozkurt, *Mutezile*, s. 67; Brockelmann, a.g.e., s. 128.

⁴⁰ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 492; Algül, a.g.e., s. 291; Brockelmann, aynı yer.

Müslümanlar arasında büyük üzüntüyle karşılandı. Azerbaycan valisi değiştirilip onun yerine İbrahim b. Leys atandı. 826 yılında Kum halkı haraç vermemeyi bahane ederek isyan etti. Bâbek'in yaptığı propagandalar tesirini gösteriyor, bölge halkı artık Bâbek'in çağrılarına olumlu cevap veriyordu. Bâbek'i en fazla sıkıntıya sokan Abdullah b. Tahir idi fakat o da Horasan'da Harici İsyânını bastırmak üzere kuşatmayı kaldırıp onların üzerine gitmek zorunda kalmıştı.

Böylelikle Bâbek İsyanı, Me'mun devrinde halledilmeyip Mu'tasım dönemine sarkmıştır⁴¹. Halife Me'mun Anadolu'ya gaza maksadıyla 830'da Bağdat'tan yola çıkarak Musul-Urfa-Antakya ve Tarsus üzerinden Bizans topraklarına girmiştir. Kapadokya bölgesine kadar olan bir alanda tahribatlarda bulunmuştur. Yine Sundus ve Sinan kalelerini ele geçirmiştir. Me'mun'un oğlu Abbas, Malatya taraflarını ele geçirmiştir. Bizans İmparatoru Theophilos, Torosları aşarak Masisa ve Tarsus civarına geldi. Karşısına çıkan İslam kuvvetlerini mağlup ederek 7 bin esirle geri döndü⁴². Me'mun Temmuz 831'de Anadolu'ya tekrar girerek Karadeniz Ereğli'yi ele geçirdi. Theophilos bu mağlubiyetten sonra Me'mun'a barış teklifinde bulunmuş ve ayrıca 100 bin dinar ödemeyi de taahhüt etmişse de Me'mun bunu kabul etmemiştir. Me'mun'un bu barış teklifini kabul etmemesi için ve ayrıca oğlu Abbas'ı 833'de Tuvana'nın imarına memur etmesi onun Bizans'a karşı seferlerinin bitmediğini göstermektedir⁴³. Bizans'ın bu devirde Abbâsîlere karşı Ermeniler ile bir ittifak kurmaması ilginçtir. Öyle zannediyoruz ki bunun temel sebebi Bizans'ın 9. yy'daki Ermeni telakkisiydi. Poet Kassia'da Ermeniler konusunda şunlar yazılıdır: *“Ermeniler yeryüzünün en korkunç ırkıdır. Tabiatları gereği kapris dolu ve saldırgandırlar. Onurlandırıldıklarında bile kötülük yapmaya devam ederler. Zenginlik elde ettikleri zaman zaman tamamen kötüleşirler”*. Halife Me'mun kendisinden sonra yerine geçmesi için veliahtlığa kardeşi Mu'tasım'ı tayin edip Bizans topraklarında gerçekleştirdiği bir gaza anıdayken bir hastalığa yakalanmış ve 833 yılında da vefat etmiştir⁴⁴.

⁴¹ İbn Kesir, *el-Bidaye*, s. 451; Algül, a.g.e., s. 301; Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 91.

⁴² Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Yayınları, C. 4, İstanbul 2013, s. 195.

⁴³ Apak, a.g.e., s. 196; Yıldız, *DGBİT*, s. 188.

⁴⁴ Apak, a.g.e., s. 210.

II. ABBASİLER DÖNEMİNDE İRAN

Emeviler dönemi bu mıntıkanın insanları alttan alta Abbâsî Hilafetini başa geçmesinde destek veriyordu. Buna bir de Emevilerin mevaliye yaptıkları zulüm eklenince bölge insanlarına bütün güçleriyle Abbâsî İsyanının yanında durdular⁴⁵. Ancak kendilerini bu isyanla ifade etmek istiyorlar, onlara yapılan zulümlerin ve içlerindeki Sasani özleminin bu isyanla biteceğini umuyorlardı. Abbâsî Halifeliğinin kurulmasını organize eden Muhammed b. Ali, Humeyme'de naiplerini Abbâsî davetine çağırarak için beldelele gönderirken en fazla çalışacakları ve güvenecekleri memleket gönderirken yerin İran memleketi olduğunu bilirtilmiş, böylece bu bölgelerin Emevilere muhalefet etmede önder durumda olduğunu tespitini yapmış ve Abbâsîleri bölge insanındaki bunu kulanmaya çağırmişti. Abbâsî Halifeliği başlangıçta kendilerinin fikirlerine muhalif fırkalardan da yardım ve destek istediler. İşte bu çerçevede Azerbaycan ve İran bölgesinde hâkim bir zümre olan Hürremilerden de faydalanmışlardı⁴⁶. İranlılar, Emevilerin zulmü altında iken kendileri gibi aynı şekilde Emevilere muhalif olan ve mücadele eden Haşim oğullarına yardım etmeye başlamışlardı. Hz. Hüseyin'in devrik İran kralı Yezdcerd'in kızı Şehribanu ile evlendiği şeklindeki bilgi neticesi İranlılar bu aileyi kendilerine yakın bulmuşlar, Hz. Peygamber nesli adına hareket eden Abbâsîlere desteği de bu nedenle artırıyorlardı. Çünkü onlara göre Hz. Peygamber nesli ile kendilerinin kutsallık izafe yaptıkları Sasani imparatorlarının soyu birleşmişti. Abbâsîler bunu İran mıntıkasındaki propağandalardan kullanacaklardır. İranlıların Şia'ya bu kadar yardım etmelerinin ardından yatan gerçeklerden de biri buydu⁴⁷. İçten büyüyen bu nefreti, Abbâsîler en iyi bir şekilde değerlendirdiler. Zaten mevali de Emeviler asrı boyunca muhalefet hareketlerini destekliyorlardı. Abbâsî İsyanının en önemli yürütücüsü Ebu Müslim Horasani, İranlıların içlerinden çıkardıkları ve Emevilere karşı İranlıların öcünü alan bir sembol haline gelmişti. Ebu Müslim, bölge insanların bitmiş onurlarını ayağa kaldırmıştı. Bundan sebep İranlılar arasında yoğun bir destek bulmuştu. Ebu Müslim, onlar için eski ihtişamlarına kavuşturacak bir mehdi idi. Ebu Müslim, sergiyi kazanmak için bölgedeki bütün köyleri dolaşarak isyana destek sağladı. Böylece bölge halkının coşkun bir şekilde

⁴⁵ Hasan, a.g.e., s. 414.

⁴⁶ Nadir Karakuş, *Ebu Müslim Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri*, Basılmamış Doctora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, s. 99.

⁴⁷ Hasan İbrahim, a.g.e., s. 299.

Abbâsî hareketine yardım vermeleriyle Emeviler bu isyan seline dayanamayıp tarih sahnesinden silinmişlerdir. Ancak Abbâsîler halifesi Ebu Cafer Mansur tarafından bir hile ile öldürülmesi⁴⁸ neticesinde İranlılar, bir anda kendilerini ihanete uğramış gibi hissettiler. İranlılar Abbâsîleri desteklerken ön plana çıkarmış oldukları ve kahraman gördükleri Ebu Müslim Horasani'nin Ebu Cafer Mansur tarafından devletteki iki başlığı önlemek gayesi ile ortadan kaldırılması, bölge hakkında bulunan Abbâsîlere gösterdikleri yoğun sevgi bir anda nefrete dönüştü. Artık İran kökenli Mevaliler ve Sasani ihtişamını özleyen İranlılar Ebu Müslim Horasani adına isyana başladılar⁴⁹.

İranlıların Ebu Müslim'e sevgisi o kadar büyüktü ki ölümü üzerine onun adına bir fırka çıktı. Bu fırkaya Müslimiyye dendi. Daha sonra Ebu Müslim'in kızı Fatma'dan dolayı Fatımmiyye söylendi. Bu gruplar Hürremiyye'nin ilk nüvelerini oluşturdu. Farklı isimleri ve görüşleri olsa da arka arkaya patlak veren ve Ebu Müslim'in adını kullanan bu isyanlardan bazıları Cavidaniyye, Mukannaiyye, Hürremiyye ve son olarak Bâbekiyye gibi isimler taşımışlardır.

Abbâsîler döneminde bölgede ki düzensizlik devam etti. Hilafetin bölgeye önem göstermemesi ve halkın gerek vali gerek yeni gelen Araplar tarafından zulme uğraması tepkileri büyüttü. Halk güvensizlikten ötürü büyük kabile reislerine ve ya valilere topraklarını teslim etmek zorunda kalıyorlardı. Abbâsîler döneminde meydana gelen bu olayların ve eskiden beri nesilden nesile süzülüp gelen tepkiselik duygularının neticesi ortaya çıkan Bâbek hareketi o dönemin en büyük isyanı olmuştur. Sonuçta hareketin lideri Bâbek bölge halkının milli liderlerinden biri haline gelmiş ve bu isyan o dönem isyanları içinde devleti en fazla tahrip edeni olmuş, Ancak yirmi yıllık bir süreçte bastırılabilmiştir. Dolayısıyla bu isyan Abbâsî Hilafetine verdiği büyük zararlardan dolayı Abbâsîlerin yıkılış sebepleri arasında sayılmıştır⁵⁰.

Abbâsîlerin yükseliş dönemi bu isyanla sona ermesi, devletin duraklama ve gerilmeye yüz tutması Hilafetin bir daha istikrar sağlayaması bakımından düşünüldüğünde bu iddia da doğruluk payı bulunmaktadır.

⁴⁸ Abdülazîz Dûri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991, s. 74.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 460.

⁵⁰ Karakuş, a.g.t., s. 252.

A. İran'da Dini ve Siyasi Düşünceler

1. Mâzdekkiye

Abbâsîlerin ilk kurulduğu devirlerde Orta Asya, İran ve Azerbaycan'ın özellikle dağlık ve kırsal kesimlerinde Mâzdekkiye mensubu pekçok topluluğa rastlamak mümkündür. Mâzdek'in öğretilerini destekleyenler genellikle halkın alt tabakasını oluşturan, yaşam standardı düşük ve zengin olmayan köylülerdi. Mâzdek'in destekçi bulmasının en büyük nedeni İran-Azerbaycan dolaylarındaki Arap karşıtı muhalif ruhtu. İslam mezhepleriyle ilgili tarihi kaynaklarda da bu oluşuma dikkat çekilmektedir ve genellikle Bâbekiyye bunun uzantısı olarak aktarılmıştır. Ayrıca Bâbekiler'in İslamiyet'i çarpıttıkları ve Mâzdekiler'den pek çok şeyi İslam dininin içine katmaya çalıştıkları iddia edilmektedir. Şehrîstânî de Bâbekileri Mâzdekiler'e dayandırmaktadır. Bâbekiler'in de öbür Hürremî fırkalar gibi Ebu Müslim'in aşırı taraftarları olan Rızamiyye'nin etkisiyle dini hükümleri yok sayarak, inançlarını basit bir insana itaate indirgediklerini söylemiştir⁵¹.

Mâzdekkiye'nin kurucusu Bambad'ın oğlu Mâzdek olup I. Kubad zamanında yaşamıştır. Mâzdek, Zerdüştlük ve Mani inançlarını, Eflatun'un öğretilerini çok iyi öğrenmiş, toplumsal sorunlar üzerinde durmuştur. Kendi öğretilerini de bu inançlar ve öğretilerin üzerine inşa ederek oluşturmuştur. Anuşirvan'ın babası Şah I. Kubad'ın da Mâzdek öğretilerini benimsediği iddia edilmektedir. Fakat soylular bu durumdan hoşnut olmadığından dolayı I. Kubad tahttan indirilerek yerine Camasb getirilmiştir. I. Kubad'ın oğlu Anuşirvan tahta geçtiğinde ise Mâzdekkiye'yi sorgulama ve inceleme gereksinimi duymuştur. Bu maksatla Hıristiyan ve Zerdüştlük din adamlarının katılımıyla bir toplantı terkip etmiş, din adamlarının Mâzdek ile tartışmalarını istemiştir. Mâzdek'in tartışmayı kaybetmesi üzerine ölüme mahkûm edilmesi ve görüşlerinin yasaklanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Mâzdek'in takipçilerinden de yüz bin civarında kişinin öldürüldüğü söylenmektedir. Başka bir rivayete göre ise Mâzdek ateşgedede yanmakta olan ateşle konuşabildiğini söyleyerek I. Kubad'ı etkilemişti. Fakat Mâzdek'in doğüstü bir gücü yoktu. Ateşgede yakınlarında bir arsa alarak etrafını yüksek duvarlarla çevirmişti. Arsanın altından da ateşgedenin arkasına kadar uzanan bir tünel açmıştı. Sesin yankı yapması için de tünel de açık bir kısım bırakmıştı. Mâzdek ateşle

⁵¹Şahî Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiiğin Yayılma Süreci*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 24.

konusmaya gideceği vakit önceden anlaştığı bir adamı tünelin gizli kısmına koyarak istediği şeyleri söyletiyordu. Mâzdek böylece pek çok insanı kandırarak kendisine bağlamayı başarmıştı. Mal, mülk ve servetin halk arasında eşit paylaşımını, zenginlerin dahi servetlerinin halk arasında bölüştürülmesi gerektiğini, kadınlara zarar verilmediği sürece istenildiği gibi ilişki yaşanabileceğini savunan Mâzdek'in kurduğu yalan düzeni I. Kubad'ın oğlu Anuşirvan ortaya çıkarmıştı. Mâzdek ve adamlarını ağır şekilde cezalandırmış, böylece bu mezhep uzun süre gizliden gizliye faaliyetlerine devam etmiştir. Mâzdek'in ölümünün ardından karısı Hürrem'in lakabıyla Mecusilerden taraftar toplamaya çalışmıştır.⁵²Mâzdekizm'in çevresinde pek çok destekçi toplayabilmesinin nedeni, Zerdüştlüğe inananların İran'daki toplumsal koşullardan duyduğu rahatsızlıktan dolayı bunu protesto edebilecekleri ortamı Mâzdekiyye ile bulabilmiş olmalarıdır. Bu sebeple Mâzdekizm için ilk ihtilalci mezhep de denilmektedir.

2. Hürremiyye

Hürremiyye, Abbâsî halifeleri Me'mun ve Mu'tasım zamanında (813-842) Azerbaycan'ın Erdebil kentine bağlı Hürrem'de ortaya çıkarak geniş çaplı bir isyan hareketine dönüşmüş ve Abbâsî Halifeliğini oldukça uğraştırmış batıl mezheplerden birisidir. Hürremiyye hareketi ismini ortaya çıktığı yer olan "Hürrem"den almıştır. "Hürrem" kelimesi Farsça kökenli bir kelime olup Türkçe'de "hoş" manası taşıyan "Hurram" sözcüğünden türetilmiştir. Nitekim Hürremiyye hareketinin mensupları da hoş giden her şeyin yapılabileceğini mübah kabul etmişlerdir⁵³. Başka bir rivayete göre ise bu mezhep üyelerinin keyif veren şeylere olan düşkünlükleri, zinayı men etmemeleri ve içki içerek sarhoş olmaları sebebiyle bu şekilde isimlendirilmişlerdir⁵⁴.

Ziya Musa Bünyadov'un belirttiğine göre, Hürremiler kendi içinde iki kola ayrılmaktadır. Hürremilerin birinci kolunu İslamiyet öncesi dönemde yaygınlık göstermiş olan Mâzdekiler oluşturmaktadır. İkinci kolunu ise Abbâsîler döneminde ortaya çıkan Bâbekiler oluşturmaktadır. Hem Mâzdekilerin hem de Bâbekilerin inançlarına bakıldığında Hürremiyye hareketi ile oldukça benzerlik gösterdiği ve pek

⁵² Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 280.

⁵³ Elçibey, a.g.m., s. 26.

⁵⁴ Nefisi, a.g.e., s. 17; Sümer, a.g.m., s.665.

çok ortak yönlerinin olduğu görülmektedir. Bilhassa Mâzdekilerdeki kadın ve mülkiyetin ortak olduğuna dair düşünceler, yakın akrabalarla evliliği onaylayan görüşler, keyfi hareketlerin meşru sayılması ve komünizmle bağdaştırılan bazı fikirlerin Mâzdekilerden yayıldığı düşünülmektedir⁵⁵. Bu hareket için Mâzdekizm'in İslamiyet sonrası biçimi denebilir⁵⁶.

Hürremiyye Sünni İslam'a karşı direnç şeklinde oluşmuş, kendine özgü bir inanış şekli ortaya koymuş mezhepsel bir hareketti. Hürremilerin toplumdaki sınıfsal ayrılıklara, vergi sistemine, büyük toprak sahiplerine, üst yönetici sınıfına karşı tutumları olumsuzdu. Bu sebeple dönemin Sünni Abbâsî yöneticileriyle sürekli çekişme içerisinde olmuşlardır⁵⁷. Hürremiler ilk kez 779 yılında Abbâsîler zamanında İsfahan civarında ortaya çıkmıştır. 808 yılında ise Cavidan'ın önderliğinde faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Cavidan'dan sonra 816 yılında ise bu hareketin önderliğini Bâbek üstlenmiş, Bâbek isminden dolayı bu harekete "Bâbekiyye" de denilmiştir. Bâbek, yaklaşık yirmi iki sene bu oluşumun liderliğini yapmıştır⁵⁸.

Hürremiler nezdinde Ebu Müslim el-Horasani'nin ayrı bir yeri vardı. Ebu Müslim yaşamı boyunca Hürremiler'den pek çok taraftar toplamıştır. Hatta Hürremiler Ebu Müslim'e ulûhiyet yükleyerek onu bir önderden de öte peygamberleri gibi görmüşlerdir. İran'ın Arap hâkimiyetine karşı benlik davasında Ebu Müslim, Hürremilerin sözde lideri haline gelmiş, öyle ki Ebu Müslim'in öldürülmesi Hürremilerin ayaklanmasına yol açmıştır⁵⁹. Bazı görüşlere göre Hürremiler sempati toplamak amacıyla Ebu Müslim'i benimsemişlerdir. Hatta Hürremilerin önemli bir kısmı onu tek imamları, Zerdüş'tün torunu olarak görmüşler ve yeniden geleceğine inanmışlardır⁶⁰. Bazıları ise Ebu Müslim'in aslında ölmediğine, tekrar gelip dünyada adaleti tesis ettikten sonra öleceğine inanırken, bazıları da onun ölümünü kabul etmişler ve yeni imam olarak kızı Fatıma'yı benimsemişler, bu gruba da "Fatımiyye" denilmiştir.

⁵⁵ Bünyadov, a.g.e., s. 292.

⁵⁶ Saif Uylaş, "Ebu Temmam'ın Şiirlerinde Bir Türk Komutan Afşin", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 28, (2005), s. 93.

⁵⁷ Farhad Daftary, "Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maveraünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", çev. Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları*, C. 4, S. 2, (2006), s. 145.

⁵⁸ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 98.

⁵⁹ Daftary, a.g.m., s. 146.

⁶⁰ Mesudi, *Mürüccü'z-Zeheb*, s. 226.

Hürremilerin büyük bir kısmı ise Ludsahiyye ve Kerdekiyye kollarındandır. Azerbaycan'da ortaya çıkarak başkaldıran Bâbek de bu kollardan geliyordu.

III. BÂBEK'İN HAYATI

A. Gençliği

Tarihi kaynaklara bakıldığında Bâbek el-Hürremiyye ile ilgili pek çok rivayet vardır. Bu bilgilerin ne kadarının gerçeklik taşıdığı tartışma konusudur. Çünkü özellikle Bâbek'in Abbâsîlere karşı isyanı ve sonrasında Abbâsîlerle yaptığı mücadele ve ölümü kimi kaynaklarda abartılarak ya da efsaneleştirilerek anlatılmaktadır⁶¹.

Bâbek'in asıl ismiyle ilgili de çeşitli görüşler bulunmaktadır. Mesudi, Bâbek'in asıl adının Hasan, kardeşinin adının ise Abdullah olduğunu, Bâbek adını sonradan aldığını belirtmektedir⁶².

Bazı Araştırmacılara göre ise de Babasının adı Abdullah b. Muhammed olduğunu anlatırlar⁶³. Zira Hürremilere katıldıktan sonra onların sempatisini kazanabilmek ve taraftar toplayabilmek için Bâbek adını aldığı rivayet edilmektedir. Adı da Bâbek b. Sasan'dır⁶⁴. Başka bir rivayete göre ise Bâbek, Matar isimli bir kişinin gayri meşru oğludur⁶⁵.

182-184 tarihlerinde doğduğu tahmin edilmektedir⁶⁶. Bâbek'in nesebi konusunda farklı rivayetlerden dolayı onun nesebi meçhul olduğunu belirtmektedirler. Dineveri göre Bâbek'in nesebi Ebu Müslim'e dayandırmaktadır. Bu görüşe göre Ebu Müslim'in kızı Fatıma'nın Mutahhar isimli oğlu olduğu, Bâbek'in de Mutahhar'ın çocuğu olduğu ifade edilmektedir. Hürremilerin Fatımiyye kolu da bu sebeple Bâbek ile ilişkilendirilmektedir⁶⁷. İbn Nedim *Kitabül Fihrist* isimli eserinde ise Bâbek'in babasının Medainli bir yağ tüccarı olduğunu, daha sonra Azerbaycan'ın Mimed bölgesindeki Bilalabad köyünde yaşamaya başladığını belirtmiştir. Bâbek'in babası her gün tulumlara yağ doldurarak Mimed bölgesinde satmaya koyulmuş, yine yağ satmaya çıktığı bir gün tek gözlü bir kadına âşık olmuş. Bir süre gizli gizli görüştükten

⁶¹ Nefisi, a.g.e., s. 8-9.

⁶² Mesudi, *Mürücu'z-Zehab*, s. 48.

⁶³ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk ve'l Ümem*, C.10, Beyrut 1995, s. 6-8.

⁶⁴ Azimli, *Bâbek İsyani*, s. 72.

⁶⁵ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 54.

⁶⁶ el-Aziz, a.g.e., s. 268.

⁶⁷ Dineveri, *el-Ahbaru't-Tıval*, s. 367.

sonra evlenmiş ve kadından Bâbek isimli bir oğulları olmuştur. Fakat Bâbek'in Babası yine yağ satmak için çıktığı bir gün saldırıya uğramış ve kısa bir süre sonra Sebelan'da⁶⁸ ölmüştür. Bundan sonra ise annesi Bâbek on yaşına gelinceye kadar zenginlerin çocuklarına ücretle sütannelik yaparak hayatını idame ettirmiştir⁶⁹. Bâbek ise çobanlık yaparak geçimini sağlamış ve 18 yaşına geldiği vakit ise Tebriz'e giderek iki sene Muhammed İbn Revvad Ezdi'nin yanında kalmıştır. Daha sonra tekrar annesinin yanına Mimed bölgesine dönmüştür. Bu sırada ise Bezz⁷⁰ dağlarını mesken tutan Hürremilere liderlik etmek için Şehrek oğlu Cavidan ismini bazı tarihçiler Cavidan b. Sehl⁷¹, olduğunun görüşündeler, Cavidan ile İmran birbirleriyle sık sık savaşmaktaydı. Cavidan ile Ebu İmran genellikle yazları savaşırken, kışın yollar kar ile kaplandığından kavgalarına ara veriyorlardı. Cavidan yine bir kış günü Bezz dağına doğru giderken Mimed bölgesindeki aşırı kar yağışından dolayı Bâbek'in köyü Bilalabad'a sığınmıştır. Cavidan geceyi Bâbek'in evinde geçirmiştir. Cavidan Bâbek'in oldukça kötü şartlarda yetişmesine rağmen çok zeki ve becerikli bir genç olduğunu anlamış ve annesinden Bâbek'i yanında götürebilmek için izin istemiştir. Annesinin izin vermesi üzerine Bâbek sabahleyin Cavidan'la birlikte yola koyulması ile onun Hürremilere katılma macerası başlamış oldu⁷².

Hürremiler Arran ve Azerbeycan topraklarında günümüz Erdebil bölgesinde mesken tutmuşlardır. Hürremilerin önde gelen isimlerinden Cavidan ile İmran ise sık sık hâkimiyet mücadelesine girerek, birbirlerinin üzerinde tahakküm kurmaya çalışıyorlardı. Aralarındaki husumet savaşa dönüşmüş ve neticede Cavidan feci şekilde yaralanarak 3 gün içinde hayatını kaybetmiştir⁷³. Cavidan'ın eşi ölüm hadisesini Bâbek ile temas kurana kadar saklamıştır. Sebebi Cavidan'ın eşi Bâbek'e derinden sevgi beslemektedir ve Bâbek de bu sevgiye kayıtsız kalmamıştı. Cavidan'ın eşi, Cavidanı zehirleyerek öldürdüğünün söylentisine de rastlamaktayız⁷⁴. Onun vefat ettikten sonra Bâbek'e şöyle beyan etti: "*Bâbek, sen çok mükemmel, güçlü ve çalışkan bir delikanlısın, Eşim öldü. Ben onun yerine geçebilecek hiç kimseyi göremiyorum. Yarın olacak olan*

⁶⁸ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 480.

⁶⁹ Nefisi, a.g.e., s. 11-12.

⁷⁰ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, s. 5-6.

⁷¹ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 139.

⁷² Nefisi, a.g.e., s. 12-13.

⁷³ Nefisi, a.g.e., s. 33.

⁷⁴ Şahin Deht, *Hürremiler*, ? 1977, s.167.

gün olayına sen de gel, senin yanında onları toplayıp ve şunları ifade edeceğim, Cavidan ölmeden önce bana şunları söyledi: ben bu akşam ölmeyi arzuluyorum benim ruhum bedenimden çıkarak Bâbek'in bedenine dâhil olacaktır. Onun ruhu ile birleşecektir. Bâbek sizler için çok önemli işler yapsın. Hem de öyle işler yapsın ki daha önce hiç kimsenin yapamadığı işler olsun. Bâbek, zalimleri yok edecek, devletler ele geçirecek ve Mâzdek dinini tekrar yayıp, diriltecek olan kişidir. Bâbek'in sayesinde içinizde olan en güçsüz kişinin en güçlü olacağı ve en alçağınızda en kudretli olacağını ifade etti"⁷⁵. Sonrasında ise Bâbek Cavidan'ın eşi ile evlenerek Hürremilerin lideri olmuştur⁷⁶.

İbnül Cevzi'ye göre "Bâbek'in tek gayesi İslam'ı ortadan kaldırmak ve İslamiyet'in yayılmasını engellemektir."⁷⁷ O kişiler bu dini ortadan kaldırmak için bütün hedefleri mübah olarak görmektedir. Amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla toplumdaki birçok zümre ve mazlumun içerisine girip kendi düşüncelerini dayatmak için ellerinden geleni yapmaktaydılar. Mesela Ehli Beyt ve Hazreti Ali üzerinden kendi fikirlerini beyan ediyorlardı. Nitekim o kişiler inanç ve akidelerini de İslami bir fikirmiş gibi anlatıyorlar, savunuyorlardı". Tekrar örnek vermek gerekir ise mehdi ve Mesih inancı gibi. Markizi'ye göre "Bâbek'in gayesi kendisinden önce olan dini isyanlar da olduğu gibi İslam'ın İslam dininin hükümdarlığını ortadan kaldırmak idi". Zehebi'ye göre ise "Mecusilik dinini tekrardan meydana getirmek gayesindeydir"⁷⁸.

B. Düşüncesi

Bâbek'in başında bulunduğu Hürremiye'nin düşüncesi ve bakış açısı mevzusunda bizzat kendileri tarafından yazılmış bir eser olmadığı için, düşünce ve fikri inançları hakkında bilgiler daha çok klasik İslam mezhepler tarihi kaynaklarında bulmaktayız. O dönemdeki Hürremiyye'nin, Abbâsî Hilafeti ile sert mücadelesinden dolayı, fikirleri ve inançları net bir şekilde bu eserlere yansımamış hatta önyargılı olarak yansımıştır diyebiliriz. Tarih eserleri ise, önyargılı bir şekilde Hürremiyye'nin düşüncelerinden bahsetmekle beraber daha çok onlarla olan savaşları ele almışlardır.

⁷⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 482.

⁷⁶ Nefisi, a.g.e., s. 36.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, s. 6-7.

⁷⁸ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Zehebi, *Muhtasarü Düveli'l-İslam*, thk. Hasan İsmail Merve-Mahmud el-Arnaut, C.I, Beyrut 1999, s. 191.

Hürremiyye'nin inanç ve fikir yapısı ilk olarak ortaya çıktığı bölgenin inanç ve fikirlerinden özellikle de Sasaniler döneminin daha yaygın inancı olan Mecusilikten etkiendiği belirtilir. Makdisî'ye göre Hürremiyye'nin liderlerinden kabul edilen Sünbaz'dan bahsederken “*Mecusi*” ifadesini kullanmaktadır⁷⁹. Hürremiyye bölgeye yakın olan Hinduizm'den, Maniheizm'den, Zerdüştlük'ten⁸⁰ ve çok kısa bir dönem önce İran'da resmi din olmuş Mâzdekiyye'den etkilenmiştir. Hürremiler'in Bâbek'in lider olduğu devirde fikirlerini Müslüman halka kabul ettirebilmek için İslami motifleri de kullandıklarını görmekteyiz. Onlar isyan ettikleri bölgedeki dinlerin adeta bir mozağini oluşturmuşlardır. Aslında onların böyle bir mozaığı ihtiyaçları vardı. Bölge her kısmında ve dinden insana hitap edebilmek ve onları yanına alabilmek için böyle gerekiyordu. Zaten bölgede neşir olan bütün dinlerin birbirinden etkilenmeleri söz konusuydu. Böylece insanlardan destek görmeleri kolay oluyordu. Ancak inanç-ibadet ettikleri Hürremiler'de namaz, oruç, zekât ve hac olmadığı ve içkiyi helal belirtir⁸¹. İstahari bunlar hakkında “*Camiler vardır, Kur'an okurlar fakat şeriata gizli riayetsizlikler vardır. Dağlarda yaşarlar*”⁸² demektedir. Bunların kur'an okumaları bölgedeki Müslüman insanlara gözünü boyamak için nüfus olarak az oldukları yerlerde kur'an okudukları, değilse Kur'an'la hiç irtibatlarının olmadığı belirtilir. İkinci olarak inandıkları şey ise Tenasüh şöyle ki peygamberlik ruhunun insandsan insana geçtiğini ve Bâbek'e ulaştığına inanırlar. Bâbek de bu peygamberlerden biridir. Üçüncü inandıkları şey kadın Hürremiyyeler'in fikirlerinden en çok dikkat çeken, şüphesiz kadın konusundaki düşüncesidir ki bunu da Mâzdekiyye'den aldıkları belirtilir ve Hürremiyye'de rızası olduktan sonra ve kimseye zarar vermediğini sürece kadınlarla, her türlü ilişki mubah addedilmiştir⁸³. Hürremiyye bir anlamda Mâzdek'in kültürünü bir nebze tevarüs etmiştir.

Sonuç olarak aktarmış olduğumuz bu düşünceler, Hürremilerin yapılan haksızlıkları ve gelir dağılımındaki dengesizlikleri çok iyi tahlil edip böyle bir söylem geliştirdiklerini gösteriyor. Ayrıca onlar bu hassasiyetleri gözeterik İştiraki programlar

⁷⁹ Mutahhar b. Tahir Makdisî, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, C. VI, Beyrut 1899, s. 82.

⁸⁰ Ebû'l-Feth Muhammed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1992, s. 264.

⁸¹ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 323.

⁸² Ebu İşak İbrahim İstahrî, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut 1997, s. 203.

⁸³ İsmail b. Ali Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, C.I, Beyrut ty, s. 54.

öneriyorlardı⁸⁴. Bâbek’i destekleyen yazarlar da bunu dini sistemelerinin esasını nur ve zulmet teşkil etmekte olduğunu belirtmektedir.⁸⁵ Esasında İslam öncesi eski toluumsal yapılanmaya çağırırsalar da bu yeni oluşan yapılanmada Mâzdekiyye gibi belkide İslam, Mecusilik ve Mâzdekiyye gibi insanların karşımı Hürremiyye’yi ve sonuçta Bâbekiyye’yi de oluşturduğu aktarılmaktadır⁸⁶.

IV. BÂBEK İSYANI

A. İsyanın Gerçekleştiği Coğrafya (Bezz Kalesi)

Bâbek’in isyan ettiği coğrafya, Bezz Kalesi⁸⁷ merkezi olarak seçmiştir. Bu kale İran’ın kuzey batısı ve Azerbaycan’ın da güneyine tekabül eden bölgelerdir. Karadağ şehrinde bulunmaktadır. Bâbek Kalesi olarak bilinmektedir. Bu bölgeler İranlıların başında hangi sülale bulunursa bulunsun, İran toprakları içerisinde addedilmekteydi⁸⁸. Dolayısıyla Bâbek İsyanı 816-838 yılları arasında bugünkü İran’ın kuzeybatısı ile Azerbaycan’ın güneyi ve Ermenistan’ın bir bölümünü kapsayan geniş bir coğrafyada yirmi yılı aşkın bir süreçte gerçekleşmiş ve Abbâsiler tarafından güçlükle bastırılmıştır⁸⁹.

Bâbek ilk kez 201/816 yılında isyan etmiştir. Bunun nedeni ise ülkenin içinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanmak, bazı bölgelerde isyan hazırlıklarının olmasını ve Abbâsî ordularının Me’mun ve Emin’in arasındaki 2’ye bölünmüş olmasıdır. Bu seneden itibaren etrafı dağlarla çevirili ve çok aşırı derecede muhkem bir yer arasında kalan Bezz ilini kendine merkez seçmiştir⁹⁰.

Bâbek, eski Sasani ihtişamını bölgedeki insanlara vaat ederek, yola çıkmıştır. Bölge halkını ve Mevaliyi arkasına alıp senelerce davasını devam ettirmiştir. Bâbek, isyan süresince birçok kişiyi katledip, yüz binlerce kişi esir almıştır. Yapılan saldırılar neticesinde kazanmış olduğu büyük servetini adamları ile beraber kullanıp, yaşadığı

⁸⁴ Dûri, *İslâm İktisat Tarihi*, s. 90.

⁸⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 415.

⁸⁶ el-Aziz, a.g.e., s. 170.

⁸⁷ Bezz kalesi karabağ bölgesinin keleyder kasabasının 3 km güney doğusunda yer almaktadır. Hürremilerin lideri Bâbek’in sığınağı olarak hizmet veren kaleye bu yüzden Bâbek kalesi de denilmektedir. Bu kalenin inşa edildiği tarih kesin olarak bilinmemek ile birlikte yapılan araştırmalara göre Bizans döneme ait para ve eşyalar bulunmuş ve bu döneme ait olduğu yönünde kesin bulgular elde edilmiştir. Bkz. Abdülazîz Dûri, *el-Asrül Abbâsî el-Evvel*, Beyrut 1945, s. 110.

⁸⁸ Dûri, *el-Asrül Abbâsî*, s. 180.

⁸⁹ Azimli, *Bâbek*, s. 21-22.

⁹⁰ el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, s. 361.

bölge de tam bir hâkimiyet kurmuştur. Bâbek, hâkimiyetini seneler boyu sürdürmüş ve kocaman bir imparatorluğu güçsüz ve aciz bırakmıştır⁹¹.

Abbâsî Halifeliği yönünden Bâbek'in bu hareketi çok korkunç boyutlara ulaşmıştır. Bâbek ve adamları kasaba ve köylere saldırtmakla kalmamış kadın, erkek ve çocuk pekçok insana tecavüz etmiş, katliamlar yapmıştır.

B. İsyanın Sebepleri

1. Sınırların Kısa Zamanda Genişlemesi

İranlı unsurların, ülkelerini fetheden Hz. Ömer'e karşı öfkeleri onun ölümünden sonra da devam etmiştir. Hz. Ömer'in ismini çocuklarına vermeyerek bu tepkilerini en basit bir şekilde ortaya koydular⁹². Sonraki yıllarda merkezi idareye karşı girişilen ayaklanmaların ağırlıklı olarak bu bölgeden çıkması tesadüfi bir olay değildir. Gerek Emevi, gerekse Abbâsî dönemindeki muhalefet hareketlerinin hemen hemen hepsi, bu bölgeden çoğunlukla destek görmüşlerdir. Hürremiyye'nin ve onun devamı olan Bâbekiyye'nin, İranlılar tarafından hararetle desteklenmesinin önemli bir sebebi de, eski Sasani dönemini geri getireceğine dair düşüncedir. En önemli hususlardan birisi de Emevilerin Arap milliyetçiliği yapmaları bu düşünceleri güçlendirmiştir⁹³.

Bu isyanın çıkmasında birçok olay etkili olmuştur. Bunlardan en önemlisi ise Sâsânîlere yapılan fetihler neticesi Müslümanlar tarafından bu bölgelerin fethi ve bölgedeki halkın, fetih hareketleri sonucunda yönetimdeki etkilerini kaybetmiş olmalarıdır. Müslümanların bölgede gerçekleştirdiği fetih hareketleri, İran'daki entelektüel ve toplumsal alanda yeni bir bağımsızlık umudunun mayalanma sürecine girmesine yol açmıştır. Fakat yönetimde Arapların olması, Arap milliyetçiliği yapılması ve Fars unsurlara devlet içerisinde yer verilememesi, yeniden diriliş umutlarının isyanlarla beslenmesine sebep olmuştur⁹⁴.

2. Mevali Meselesi

Emevîler döneminde mevâli kavramı, Arap olmayan bütün Müslümanlara verilen genel bir isimlendirmedir. Mevâli hukuki açıdan özgür olmalarına rağmen fiili

⁹¹ Azimli, "Bâbek el-Hürremi", s. 153.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 49.

⁹³ Azimli, "Bâbek el-Hürremi", s. 149-150.

⁹⁴ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 43.

olarak Araplarla aynı mertebede kabul edilmiyordu. Mevâliyi sosyal ilişkiler alanında daha aşağı mertebeye düşüren aristokratik tutum bu dönemde hâkim olmuştur. Örneğin onlara künye verilmiyor, yalnızca adlarıyla ve sanlarıyla çağırıyorlar, onlarla aynı safta yürünmüyor, törende onlar öne geçirilmiyorlardı.

Ülkelerinin yönetiminin ellerinden çıkmasına içerleyen İran bölgesi halkları, Hz. Ömer' in yapmaya çalıştığı şekilde, Müslüman topluluklarla uyum içerisinde bir hayata hazırlanmaları gerekirken, mevalilere toplumda ikinci sınıf bir insan, muamelesi yapılıyordu⁹⁵. Hâlbuki mevaliler Müslüman ilim adamlarının çoğunluğunu oluştururken, maalesef sadece İmam ve Kadı gibi sınırlı görevlere getirilmiş, onlar için Araplarınkinden ayrı mescitler ihdas edilmiştir. Mevaliler için önemli bir gelir kapısı olan orduya alınmamış, hatta Arap kızlar ile evlenmeleri yasaklanmıştır. Bu durum suç kabul edilmiştir. Böyle evlilik yapanlar dövülmüş, saç sakalı kesilmiş, evlenen eşler boşanmaya zorlanmışlardır. Hatta bu mesele o kadar büyütüldü ki bu konuda kitaplar dahi yazılmıştır. İbn Nedim, Arap ailelerin kızlarıyla evlenenler hakkında özel kitapların yazıldığını aktarmaktadır⁹⁶. Bütün bu uygulamalar, mevâlinin muhalif guruplar ile birlikte hareket etmesine sebep olmuştur.

Belirttiğimiz sebeplerle bu bölge halkı kuzey Afrika halklarının yaptığı gibi Araplığı kabullenmeyip aksine, Araplaşmaya karşı direnmişlerdir. Bu direniş Sasanilerin ihtişamlı dönemini vaat eden Hürremiyye'nin uzantısı olan Bâbekiyye'nin İran bölgesinde kök salmasına yol açmış ve halk tepkisini bu tür hareketlere destek vererek göstermiştir. Bu anlamda Bâbek İsyanının İranlılar tarafından yoğun bir biçimde desteklenmesinin bir sebebi de Mevali'ye yaptıkları zulümlerden kaynaklandığı denilebilir⁹⁷.

3. Takip Edilen İskân Politikası

Bölgeye kabileler halinde insanlar iskân edilmiştir⁹⁸. Buralara Kufe, Basra ve Şam gibi bölgelerden gelen Arap aileleri yerleştirildi. Gelenlerle birlikte bazı köy ve çiftlikler satın alınıp iskânlar yapılmış ve yerli halk buralarda Arapların çiftçileri (hizmetçi) olmuşlardır. Zamanla kabile liderleri başkanlığında bölgede yerel bir güç ve

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 65.

⁹⁶ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 149-150.

⁹⁷ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 151.

⁹⁸ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 322.

nüfuz meydana getirilmiş oldu. Bu güç her zaman kontrol edilemediğinden kabile aidiyeti ve bağı olmayan yerli halk için ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamıştır⁹⁹. Aynı zamanda Emevilerin hüküm sürdüğü Azerbaycan'ın kuzeyinde olan Babu'l-Ebvab bölgesine Şam bölgesinden 24 bin Arap getirilmiş ve bu bölgeye yerleştirilmiştir. Sonucunda bölgedeki halk bu kişilerin işçisi olmuşlardır. Zaman ile bu köylüler tüm topraklarını kaybetmişlerdir. Harun Reşid döneminde Zencan halkı bölge valisi Harun Reşid'in oğlu Kasım'a topraklarını vermek mecburiyetinde kalmıştır. Bu topraklar hukuki anlamda halifenin oğluna geçmektedir¹⁰⁰. Cibal halkından bir kısmı toprak ve arazilerini hırsız ve eşkıyadan koruyamadıkları için halifeye teslim etmişlerdir. Bu tür ilca (sığınma) olayları imparatorluk toprakları içinde özellikle Cibal, Cürcan, Zencan, Fars, Taberistan ve Ermeniye topraklarında daha sık görülmekteydi. Bu bölgeler ise Bâbek'in yoğun taraftar bulduğu toprakların başında gelmektedir¹⁰¹.

Bu olaylar da gösteriyor ki bölge de merkezi otorite güvenli bir ortam oluşturamamıştır. Bu da zayıf durumdaki insanları güçlülerin kucağına itmiştir. Bu durum, bölgede bir sınıf farklılaşmasının oluştuğunu ve bunun sebebi de Arap iskânları olduğu aşikârdır. Bâbek el-Hürremi, bölgedeki bu gerilim ve rahatsızlıktan faydalanmıştır. İlk isyan ettiğinde Arap eşraftan topraklarını alarak, köylülere dağıtması da bu yüzdendir¹⁰².

4. Ağır Vergi Uygulamaları

Arap olmayan, Mezopotamya, İran ve Azerbaycan bölgeleri iktisaden sömürülmeye başlanmıştır. Halka verilen sözler tutulmamıştır. Sasani döneminden kalan, Nevruz ve Mehrecan bayramlarında alınan ve adil olmadığı için kaldırılan vergiler tekrar yürürlüğe konulmuştur. İptal edilen eski vergilere ilaveten nikâh vergisi, alım-satım vergisi, çarşı vergisi gibi vergiler de ihdas edilmiştir. Her şeyden vergi almaya başlayan Emevilerle birlikte vergilendirme olayı korkunç boyutlara ulaşmış halk yıldırılmıştır¹⁰³.

⁹⁹ Azimli, *Bâbek İsyani*, s. 150.

¹⁰⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 319.

¹⁰¹ Azimli, *Bâbek İsyani*, s. 152.

¹⁰² Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 319.

¹⁰³ Azimli, *Bâbek İsyani*, s. 151.

Bütün Emeviler dönemi boyunca Mevalinin şikâyetleri, (ayrımcılık, ağır vergiler) İslam'a girdikten sonra dahi cizye ödenmesi, Abbâsîler tarafından iyi değerlendirilerek kendi lehlerine kullanılmıştır. Abbâsîler ağır vergilerden kurtarma vaadinin kitlelerin desteğine yol açabileceğini erken fark ettiklerinden, Abbâsî propogandası, Emevilerin ağır vergilerinden kurtulma düşüncesi üzerine oturtulmuştur. Böylece vergi problemi, İranlı halkların Emevilere karşı isyan etmek ve Abbâsîlere destek vermek için cazip bir başvuru adresi haline gelmiştir.

Fakat Abbâsîler döneminde de halk vergi konusunda umduğunu bulamamıştır. Halk vergilerle kırılırken Emevi ve Abbâsî ailelerinin israfları had safhadadır. Sadece Memun'un düğününde elli milyon dirhem para harcanmıştır. Bu yük de halkın sırtına yüklenmiştir. Çiftçiler çiftliklerini bırakıp kaçmış ve o dönemde kendilerine eşitlik vaad eden Hürremiye'nin fikirlerine sığınmıştır. Bunların boşalttıkları yerler ise Arap aristokratlarına veriliyordu. Bütün bunlar bölgede kök salmaya başlayan Bâbekiyye İsyanı için uygun ortam sağlamıştır¹⁰⁴.

C. Bâbek Hürremi'nin İsyan Hazırlıkları

1. Yerli Halkın Desteği

Bu isyan hareketlerine 20 bin¹⁰⁵, veya 400 bin¹⁰⁶ kişi destek vermiş ve genellikle Azerbeycan ve İran'ın dağlık olan bölgelerinde yaşayan insanlardır. Ayrıca bu bölgeler Mâzdekiye'in, Mâzdeki fikir ve düşüncelerin zamanında yayıldığı bir alandır¹⁰⁷. Dolayısıyla Bâbek hareketinin Mâzdekiyye ile benzer görüşleri savunması bu yöredeki insanlar arasında Bâbek'i kolayca benimsemelerine yol açmıştır. 201/816 senesinde isyan hareketinin başlamasıyla beraber Hamedan, Mihrican ve İsfahan'ın dağlık bölgelerinde yaşayan kişiler yapılan ayaklanmaya dâhil olmuşlardır. Bağdadî'ye göre ise Bezz diye adlandırılan dağlık bölgelerdeki Kürt topluluklar Hürremi diye adlandırılan bu harekete dâhil olmuşlardır. Hürremiler, Ermeniye ve Azerbeycan'ın

¹⁰⁴ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 308.

¹⁰⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyin Mesudi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Kahire 1938, s. 307.

¹⁰⁶ Şahin, a.g.e., s. 164.

¹⁰⁷ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, s. 529.

dağlık olan bölgelerine, Acem ve Horasan bölgelerine kadar yayılarak güçlenmişlerdir¹⁰⁸.

Abbâsîler ile Hürremiler arasında bu durum yaşanmadan önceleri birçok değişik ilde Hürremilerin öğretilerini benimseyerek yaşayan veya Mâzdekiy'ye mensup insanlar, gruplar bulunmaktaydı. Bu bağlamda kendi aralarında örgütlenip, Bâbek harekâtına destek vermek amacıyla Araplara karşı farklı çalışma ve fikirler yürütmüşlerdir. Bâbek'e yapılan bu sempatizanlıklar yeni bir isyanın habercisiydi. Bu sempatizanlar genel olarak Masebezan ve Masabadahan şehrinde yaşayıp, Hemedan'dan Cibal'a kadar uzanan İsfahan'a kadar olan şehirlerde idi. Söz edilen bu illerin çoğu İran'da yer almaktadır. Bu bölgelerde yaşayan kişiler bir araya gelip Hemedan bölgesinde kamp tarzı bir yer edinmişlerdir.

Bâbek yaptığı ilk saldırıları sosyal dengeler üzerinden hareket ederek gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda ilk olarak Arap zenginlerine saldırmış ve halkın hissiyatıyla oynamayı fikir etmiştir. Bölgedeki illere adamlarını gönderip kendisinin halk için çalıştığını ve halka özgürlüğünü kazandırmak için gayret gösterdiğini belirtip, halktan yardım istemiştir¹⁰⁹. Sonuç olarak bölgedeki sosyal dengeleri kullanıp halktan istediği desteği almıştır. Bu bağlamda Bâbekiyye'ye yoğun bir katılım olmuştur. Katılımlar ile beraber yaklaşık 20.000¹¹⁰, kimine göre 60.000¹¹¹ süvarisi olan sürekli, atik ve hareketli bir orduya sahip olmuştur. Yapılan savaşlarda birçok orduyu yenip, üzerine gönderilen askerleri katletmiştir. Askerleri ile birlikte binlerce insanı katletmiş ve köyleri yakmıştır¹¹².

Abbâsî ve Emevîler zamanında ezilen bölge insanı Bâbek'in rehberlik ettiği Hürremî İsyanını benimseyerek savunmaya başlamıştır. Özellikle Güney Azerbaycan ve Kuzey İran topraklarında Me'mûn'un (197–217/813–833) devrinden başlayarak Fârisî karakterli bir isyan başlamıştır. Halkın desteği, yapılan ilk savaşlarda isyancıların galip gelmeleri ile daha da artmış ve bu da onların sayılarının yüz binlere ulaşmasına neden olmuştur. Bâbek'in başarılı olmasının esas nedenlerinden biri de bölge insanının

¹⁰⁸ Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara 2007, s. 266.

¹⁰⁹ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 89.

¹¹⁰ Muhammed b. Mansur Sem'âni, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemani, C.2, Kahire 1980, s. 13.

¹¹¹ Ebu Sa'id Abd Al-Hayy Gerdizi, *Zain Al-Ahbar*, çev. Afaf Zeydan, Kahire 1983, s. 12.

¹¹² Sem'âni, *el-Ensâb*, s. 13.

desteğini kazanmasıdır. Onun halkın dertlerini giderecek eylemlerde bulunması ve halkın hassas olduğu duygular üzerinde kurması buna bir sebeptir. Bâbek, Mâzdekiyye'nin devamı niteliğinde bir isyan hareketine girişmesine, halka karşı zenginlerden alıp fakirlere dağıtmayı ilke edindiğini kanıtlamaya çalışmasına rağmen Fars asıllı zenginlerin desteğine sırt çevirmemiş, onlardan gelecek yardım ve destek için onlara herhangi bir zarar vermemiştir. Bu sebeple Fars asıllı zengin aristokratların da büyük desteğini kazanmıştır.

İsyancılar Arap zenginlerinin mallarına el koyarak o malları fakir olan kişilere dağıtmak ile büyük bir destek kazanmışlardır. Bu nedenle Bâbek'in üst olarak kullandığı Bezz kalesinde halkın tamamı Hürremiyye'nin düşüncelerini savunup, Bâbek'e yardım etmişlerdir.

Aynı zamanda kanun kaçakçıları, yol kesiciler, önceki Hürremî isyanlarının mensupları, bir sözle toplumdan dışlanmış ve devletin takibindeki herkes kendini bu isyanın bir parçası gibi görmeye başlamıştır. Arap komutanlar ve vâliler üzerlerindeki Abbâsî baskısını hafifletmek adına desteklerken, bölgedeki İranlılar onun güçlendiğini görerek isyanın bir parçası haline dönüşmüşlerdir. Tüm bunlar, Bâbek İsyanının önceden düşünülen ve planlanan bir hareket olmadığı, sadece o devrin sosyo-ekonomik problemleri altında toplanan bir bölgesel tepki hareketi olduğunu göstermektedir¹¹³.

Bazı araştırmacılar Bâbek'in etrafında olan kişilerin çoğunluğunun gençler olduğunu iddia etmişlerdir. Bu hareket Bâbek'in döneminden İslam'ın tam tersi olan değerleri benimsememişti.

İslam ve bilimden uzak şekilde köylerde ve halkın alt tabakasında yaşayan gençleri oruç tutmak, gusül abdesti almak, namaz kılmak, hacca gitmek, kurban kesmek, zekât vermek gibi dinin koyduğu hükümlerin zorluğuna inandırarak, bu yapılan hükümlerin tam zıttı olan şeyleri, zinayı, içki içmeyi, nefse hoş gelen şeyleri öğütleyip kısa sürede etrafında pek çok genci toplamıştır¹¹⁴.

¹¹³ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 279.

¹¹⁴ Nefisi, a.g.e., s. 47.

2. Dış Yardım (Bizans)

Abbâsî halifesi Mu'tasım tahta henüz yeni çıktığı sıralarda bu hareketi dağıtmak ve bölgedeki huzuru tekrardan inşa etmek için 833 yılının son aylarında İshak b. İbrahim b. Musa komutasında, bu hareket üstüne bir ordu göndermiştir. Bu komutan, emrindeki ordu ile birlikte toplamda 60 bin insanı öldürmüştür. Bu savaştan sağ kalanlarsa Rum arazisine kaçmayı başarmışlardır¹¹⁵.

Bünyadov, Abbâsîler tarafından bozguna uğratılan, ama Bizans'ın sınırına kaçan ve geride sağ kalan Hürremiler için M. Siriyets'den şu sözleri aktarmıştır; *"Bu sene (833) Bâbek taraflarından olan büyük bir kısım İranlıların savaşmasından gelip, Başkomutan Nasr'la beraber Rum padişahı Feofil'i yanına Ahtamara'ya gidip, İseviliği onayladılar"*. Yine aynı yazarın aktardığı başka bir beyan ile *"El-İbri o kişiler için şunu ifade etmiştir. Bâbek'in ordudaki başkomutanı Nasr, savaştan kaçarak birçoğuyla beraber Feofili yanına kaçıp, İsevi oldular"*¹¹⁶.

Yakubi ise bu ihaneti şu detaylı bilgilerle beyan ederek; Mu'tasım, Hürremiler ile savaşmak için, İshak ibn İbrahim'in kardeşi Tahir ibn İbrahim'in komutanı Ermeniyeye atamıştır. Bu komutan, bölgeye geldiği zaman, Muhammed İbn el Bais, Mu'tasım'a bir mektup yazmış ve kendisini Mu'tasım tabiliğinden olduğunu ve bütün desteği vermeye her an beklediğini beyan etmiştir. Nitekim mektubunda kendisinin, Bâbek ve onun taraflarına karşı cenk etmeye hazır olduğunu belirtmiştir¹¹⁷. İsmel-Kurdi ile birlikte bir plan yapmış ve savaşmaya karar vermiştir. Kayınbabası olan Kurdi, Marande'ye giderek babasını konağa çağırmıştır. Burada oturup yemek yiyip, şarap içmişlerdir. Hemen arkasından kayınbabası adamları ile birlikte sarhoş olmuş, damadı plan üzerine El-Kurdi'yi tuzağa düşürmüşlerdir. Muhammed İbn el Bais o kişileri yakalayıp Mu'tasım'a göndermiştir. Böylelikle Mu'tasım'a sadakatini göstermiş ve kanıtlamıştır. Halife Mu'tasım ise onun bu başarısını görerek, çok güzel bir şekilde mükâfat ile ödüllendirmiştir¹¹⁸.

Bu hadiseyle alakalı Halifeye bilgi vermek için Tahir İbn İbrahim bir mektup yazmıştır. Bu mektuba göre durum şu şekilde gelişmiştir; Muahmmet İbn el-Bais o kişileri bağlamıştır. Mu'tasım'a teslim etmek için Tahir'den sözde katır ve zincir

¹¹⁵ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 2-3.

¹¹⁶ Bünyadov, a.g.e., s. 321.

¹¹⁷ el-Aziz, a.g.e., s. 169-170; Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 152.

¹¹⁸ Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 153.

almıştır. Tahir İbn el-Bais taleplerini yerine getirmiş ve tutsakları Mu'tasım'a ehemmiyetli bir biçimde ulaştırmıştır. Bu mektup üzerine Mu'tasım İshak'ı tembihleyerek “*Bu olay Muhammed İbn el-Bais'in delikanlılığıdır. Bu olayda senin kardeşinin hiçbir yararını görmemekteyim*”¹¹⁹ demiştir.

Bâbek, İsyanının daha da güçlenmesi ve etkili hale gelmesi o devrin siyasi hayatını derinden etkilemiştir. Şöyle ki, Abbâsîlerin, Bâbek ile uğraşması, Bizans'a yönelik yapılan fetihleri ikinci plana atmış, hatta durdurulmasına sebep olmuştur. Bu amaç ile Bâbek'e en büyük desteği veren Bizans Devletidir. Bizans, Anadolu'da Abbâsîlerin baskıları hafifletmek için Hürremileri destekleme yolunu seçmiştir¹²⁰.

Bâbek'in Bezz kalesini kontrol etmeye çalıştığı sürede, Bizans imparatoruyla mektuplaşarak bir amaç elde etmek istemiştir. Bu amaç Abbâsî Hilafetini sıkıştırmak, zayıflatmak ve üzerinde olan yükü en aza indirmektedir¹²¹. Bu mektupta “*Abbâsî Hilafetinin şuan Azerbeycan ve İnan'da olduğunu, ordularının savaşta olduğunu, bu devletin sınırlarının savunmasız ve güçsüz olduğunu, sınırlarını koruyacak askerlerinin savaşta olduğunu, halifenin aşçısının ve terzisinin dahi Hürremiler'e karşı savaştığını, saldırmak için en güzel anın bu zaman olacağını*” belirtmiştir¹²². Bu durumu fırsat bilen Bizans imparatorluğu'ndaki Theophilos 100 bin kişilik bir orduyla 837 senesinde Abbâsîlere saldırmıştır. Bu savaşta yüz binlerce Müslüman erkek öldürülmüş, kulak ve burunları kesilmiş, birçok kadın götürülmüş ve gözlerine mil çekilerek esir duruma düşmüştür. Böylelikle Bâbek ve Bizans kendi aralarında iş birliği yaparak Abbâsîleri kötü bir duruma düşürmüştür. Halife Me'mun ise Müslümanlar ile Bizans arasındaki yirmi beş yıllık bir sükûnete son vererek 214/830 yılında yeniden savaşlar başlamıştır¹²³. Bunun da sebebi Bizans'ın sınırlarını zayıflatarak onların Bâbek'i kışkırtmalarına mani olmaktır. Taraflar arasındaki bu ilişki Bâbek İsyanı bastırıldıktan sonra da devam etmiştir. Şöyle ki, Bâbek taraftarları, onun yakalanması ve idamından sonra kendilerine en yakın saydıkları Bizans'a sığınmışlardır. Onlar genelde imparatorluk tarafından Anadolu arazilerinde yerleştirilmişlerdir¹²⁴. Bu ilişkiler Bâbek'in Hıristiyanlığa meyilli olduğuna bir delil olarak gösterilemez ve sadece Abbâsî

¹¹⁹ Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 152.

¹²⁰ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 80.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 479.; Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb*, s. 46-47.

¹²² Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb*, s. 63.

¹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 479.

¹²⁴ Bünyadov, a.g.e., s. 242.

hilâfetine karşı mücadelede Bizans'ın da gücünden yararlanan Bâbek'in siyasî bir adımı gibi değerlendirilmelidir. Yani kendi çıkarları bakımından düşman gördükleri güce yönelik maksatlı yakınlaşma ve rakibi mağlup etme girişimleridir. Esasında Bâbek İsyanının ilk kıvılcımları Abbâsî Halifesi Me'mun döneminde başlamıştır. Fakat Halife Me'mun, Bâbek İsyanına çok önem vermemiştir. Daha çok Bizans üzerine fetihler yaparak, sürekli orayla meşgul olmuştur. Bu durum da Bâbek İsyanının daha fazla gelişmesine ve üzerine gelen orduları mağlup etmesi ile daha fazla nam kazanımına sebep olmuştur.

D. İsyanın Gelişim Seyri

Abbâsîleri uzun bir süre Bâbek İsyanı uğraştırmıştır. İlk meydana geldiğinde 201/816 yılında Memun'un emri ile Azerbeycan Valisi Yahya b.Muaz bu isyan hareketini bastırmak ile görevlendirilmiştir. Ama Bâbek İsyanı etkin bir şekilde devam etmiştir. İkinci olarak 205/822 senesinden İsa b.Muhammed komutasındaki bir ordu Bâbek'i yenmiştir. 3 sene sonra 209/825 senesinde Ali b.Sadaka Bâbek İsyanını bastırması için gönderilmiştir. Sonucundan Ali b. Sadaka'nın komutanı Ahmet b. Cüneyt ve birlikte oldukları kişiler Bâbek tarafından esir edilmiştir¹²⁵. Hürremiler, Cavidan zamanında sürekli kendi aralarında mücadele etmişlerdir. Cavidan'ın ölmesi ile birlikte kendi aralarındaki kargaşaya son vermiş, Abbâsîlere karşı Bâbek ile birlikte beraber olmuşlardır. Abbâsîler bu devri kâbus olarak nitelendirmiştir¹²⁶.

Yakubi tarafından verilen bilgiye göre; Me'mun Abbâsî Halifesi olduğu sürede Tahir ibn Muhammed b.Hüseyin b.Sadaka Züreyik önemli devlet adamlarından birisidir. Azerbeycan ve Ermeniye'ye vali olarak atamıştır. Tahir es-San'ani'nin görevini yapmış olduğu bu zamanda, daha önceleri valilikten atılmış olan Abdülmelik Süleyman b. Ahmet ismindeki bir kişi onun valilik görevini tanımak istememiştir.

Öte yandan Beylekan halkı ise Tahir'e karşı isyan etmiş, Bedre ilinde linç etmeye çalışmıştır. Yaşanan bu olaylar sırasında, Tahir b. Muhammed bir kale içinde mahsurdur. Me'mun bu olaylar üstüne istikrarı bozmamak amacı ile Süleyman b. Ahmed'i, Beylkan'a göndermiştir. Ahmed, Azerbeycan'a gelip Tahir'i isyancı kişilerin elinden kurtarmıştır. Yaşanan bu olaylardan ötürü Abdülmelik Süleyman b. Ahmet eman dilemiştir. Bu durumdan hemen sonra, Ermeniye'ye, Hatim ibn Herseme vali

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 413; Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 318.

¹²⁶ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 273.

olarak atanmıştır. Hatim göreve başladıktan hemen sonra babasının bir nedenden ötürü zindanda öldüğünü duymuştur. Bu sebeple hemen görevi bırakmış, Bedre ilininden çıkarak, Kisalda'ya gitmiştir. Hatim burada bir kale yapmış ve Abbâsîlere karşı meydan okumuştur. Aynı zamanda Hürremi ve Bâbek'in üst düzey tarikat liderlerine, patriklere, ili önde gelen kabadayılara birer mektup yazıp şu durumu beyan etmiştir: “*Abbâsîlere karşı savaş zamanı artık gelmiştir. Ayrıca bu saatlerden sonra bir meşru müdafaa bir hak kazanıp, bir harekete kalkışmak hak olmuştur*”¹²⁷.

Abbâsî halifesi, Azerbaycan ve Ermenistan'ı bu valinin yönetmesine izin verip, Bâbek'e karşı mücadele yapmasını istemiştir. Aynı zamanda İsa b. Muhammed b. Halid kendi cebinden ödemek şartı ile erzak yardımı ve asker temini gereksinimini karşılamakla mükelleftir. Halife bölgeye gönderilecek valilerin parasını peşin ödemekle birlikte ara sıra askeriye için ayrılmış olan ödenek de bu paranın içinde idi. Ayrıca bu valilerin kendilerine bağlı bir ordusu vardır. Arap kesimindeki yeni vali Bağdat'ta askerleri toplayarak, Bâbek'e karşı çarpışmaya gitmektedirler. İsa, Azerbaycan'da iken Muhammed ibn er-Revvad ismindeki bir kişi piyadeleri ile birlikte destek çıkma sureti ile valiye bir teklif yapmıştır. Neticede Abbâsî ordusu dar bir geçitte karşılaşmış ve bozguna uğramıştır. Böylelikle Me'mûn yeni görevlendirdiği bu vali ile gayesine ulaşamamıştır. Bâbek bu valinin ordusunu 821 yılında bütünüyle yok etmiştir¹²⁸.

İsa İbn Muhammed bu ağır hezimetten sonra Azerbaycan'ı terk etmiştir. Buradan hemen sonra Ermeniye'ye geçmiştir. Bu sırada Savad ibn Abdülhamid el-Cahhafi adındaki bir kişi Ermenistan'da isyan etmiştir. Arap kesiminin valisi olan İsa, isyanı neticelendirmiş, Ermenistan'a vali olmayı önermiştir. O kişi bu öneriyi kabul etmeyip savaş yapmayı tercih etmiştir. Sonucunda her iki kesimde birbirleri ile çok çetin bir savaş yapmışlardır. Sonunda birçok kişinin ölmesine karşın Savad ibn Abdülhamid el-Cahhafi bir daha isyan etmesini önlemek amacıyla tasfiye edilmiştir¹²⁹.

Halife Me'mun, Bâbek'i yenilgiye uğratmak amacıyla İsa ibn Muhammed'in yerine Züreyk ibn Ali ibn Sadaka el-Ezdi ismindeki bir valiyi atamıştır¹³⁰. Bu kişi hem yönetim işlerinde bir şey yapamamış, hem de çok pasif durumda kalmıştır. Halife Me'mun Bâbek'e karşı savaşmak için Ahmet ibn Cüneyd komutasındaki bir kuvvet

¹²⁷ Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 149-150.

¹²⁸ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 108.; Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 149-150.

¹²⁹ Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 150.

¹³⁰ Yezîd b. Muhammed Ezdî, *Târhû'l-Musul*, nşr. Ali Habîbe, Kahire 1967, s. 2-3.

göndermiştir. Ama yardım için gelen askerler Bâbek tarafından esir alınmıştır. Buna karşın Bâbek'e Züreyk hiç ses çıkarmamıştır. Bu nedenle Halife onu görevden almış, yerine bu kez Muhammed ibn Hamid et-Tusi adlı kişiyi atamıştır¹³¹. Yeni gönderilen valiyi Züreyk hiç sevmez ve yeni vali ile savaşmaya karar vermiştir. Yapılan savaşlar neticesinde Muhammed valinin tüm askerlerini öldürür. Bunun üstüne Züreyk çok çaresiz kalmıştır¹³². Bu bağlamda Züreyk eman dilemek zorunda kalmıştır. Muhammed onu yakalamış, Halife Me'mun'un emrine amade etmiştir. Kafkasya'nın her tarafına nam salan Muhammed ibn Hamid, isyan etmeye çalışan bütün kesimlere korku salmıştır. Bâbek ile girmiş olduğu ve 2 sene süren tüm çarpışmaları kazanmıştır. Müslüman Arap kesminin tek gayesi Bezz kalesini Hürremilerden arındırmak idi. Bu sebeple Hicri 829 senesinde Muhammed et-Tusi, seçilen ordusu ile birlikte savaşmak için yola koyulmuştur. Muhammed ibn Yusuf ordusunun ana kumandanı yapmıştır. Abbas ibn Abdülcabar isimli bir lideri de ordusunun sağ koluna getirmiştir. Bezz şehrine yakın bir yerde et-Tusi, dar bir geçitten geçerken Bâbek güçleri tarafından askerleri ile birlikte yapılan pusuya düşmüştür. Et-Tusi, en değerli adamları ile birlikte yaklaşık 30.000 askeri ile birlikte öldürülmüştür. Bu olaydan hemen sonra ordusunun kalan kısmına hemen Mehdi ibn Arsam isimindeki bir kişi geçmiştir. Movses Kalankatuklu *Albaniya Tarihi* isimli kitabında bu savaş sonucunda Tusi'nin yaklaşık olarak 150.000 askeri öldüğünü yazmaktadır¹³³.

Taberî, Muhammed b. Hümejd (Hamid) et-Tusi'nin valiliğinden bahsederken, Hicri 212 (827) senesinden yaşanan olayları da dile getirmiştir. Me'mun, Muhammed b. Hamid et-Tusi'yi Azerbaycan'a Bâbek ile baş etmesi için göndermiştir. Ya'hyâ b. Murrah ve toplumun refahını bozmaya niyetlenen başkaldırcıları yakalayan Muhammed b. Hümejd onları halifenin yanına göndermiştir. Muhammed b. Hamid et-Tusi tüm olanaklarını mümkün mertebe kullanarak Hürremilerle çarpışmıştır. Tüm olanakları kullanmış olmasına rağmen Azerbaycan toprakları onun kanıyla sulanmıştır.

¹³¹ Bünyado, a.g.e., s. 312–313.

¹³² Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 274; Sâdikî, *Cenbeş May Dî İrani*, Tayıstan 1375, s.296.

¹³³ Yusuf Tekin, *Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2018, s. 135.

25 Haziran cumartesi günü Bâbek'e karşı mağlup olmuş ve askerleriyle birlikte can vermiştir¹³⁴.

Hatırı sayılır insanlarca sevilen, methedilen Muhammed b. Hamid et-Tusi, Bâbek'e karşı vermiş olduğu savaşla ilgili olarak İbnü'l-Esîr'in söyledikleri kayda değerdir; *“Muhammed b. Hamid, Bâbek ile savaştan hemen önce karşısına çıkan mütegalibe grubunu alt etti, sonrasında hazırlıklarını yapıp Bâbek'e doğru yürümeye başladı. Ses getiren bu hadiseden sonra çevredeki kentlerden bir grup gönüllünün desteği ile Muhammed b. Hamid'in etrafında koca bir topluluk oluşmuştu. Muhammed b. Hamid Bâbek'in olduğu bölüme giden dar boğazların yoluna doğru hareket etti, Heştâds'er'e vardıklarında¹³⁵, bütün dar boğazları ve engelleri aştıkça yolunun çevresinde güvenli bölgeler oluşturdu¹³⁶. Sonunda Heştâds'er'e dinlenmeye gelip orada kalan Muhammed titizlikle hendek kazdırdı, uzun uzun yapılan planların ardından Bâbek'in bölgesine girmek için birçok akliselim kişilere danıştı. Bilgi ve tecrübesine güvendiği kişilerin desteklemesiyle bir karar aldılar. Bilgisine güvendiği danışmanlarının etkisiyle Muhammed b. Hamid askerlerini kararlaştırılan programa göre disipline etti; «Ebû Sa'îd» ismiyle tanınan Muhammed b. Yûsuf b. Abdurrahman et-Tâi, sağ cenah da Sa'dî b. Ehram'a, sol cenah da ise çok güvendiği Abbâs b. Abdülcebâr el-Yaktîn'a önem arz eden sorumluluklar verdi, etrafına cesur yürekli askerlerini de toplayarak bir aksaklık yaşanmasına karşın tedbir amaçlı onların gerisinde yerini aldı. Bâbek ise boş durmayıp kendi planını yapmıştı tabi ki. Muhammed b. Hamid'in ve askerlerinin güzergâhının bulunduğu yerlere kendi askerlerini konumlandırmıştı ve kendisi de büyük bir dağın ardından denetleme yapıyordu. Muhammed'in askerleri hücum ettiği zaman dağların ve kayaların gölgesinde gizlenen Bâbek'in askerleri büyük bir öfkeyle taarruza geçtiler. Bâbek de saklandığı yerden çıktı Muhammed b. Hamid'in askerlerini mağlup etti.¹³⁷ Kumandan Ebû Sa'îd ve Muhammed b. Hamid, askerlere geri çekilmemelerini emretse de askerler u emre uymadı ve sahadan ayrılma yolunu tuttular. Bâbek'in askerleri onlar kaçarken bile kan akıtmaya devam ettiler.*

¹³⁴ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 626.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 6-10.

¹³⁶ Sâdikî, *Cenbeş*, s. 302.

¹³⁷ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 9-12; el-Aziz, a.g.e., s. 215.

Muhammed b. Hamid savaş alanından ayrılmadı ve cengâverce son kanını akıtana dek olduğu yerden ayrılmadı. Davasından vazgeçmeyen bir tek adamı kalmıştı. Muhammed b. Hamid ve bu yiğit kişi çıkar yol ararlarken bir zümrenin diğerleriyle savaştığını gördü bu gördükleri kişiler kendi adamlarıyla Bâbek'in askerleri olduğunu fark etti. Tam bu esnada Bâbek'in askerleri onları fark etti. Muhammed b. Hamid'in dış görünümünün temiz ve titizliğini gözlemleyen Bâbek'in adamları yüzlerini ona çevirdi ve büyük bir savaş daha başlamış oldu. Muhammed b. Hamid, atının yaralanması ile dayanamadı yere düştü, askerler büyük bir öfkeyle ona saldırıp kanını yere döktüler”¹³⁸.

Muhammed b. Hamid'in vefat ettiği olay Me'mûn'un kulağına gelince derin bir üzüntü yaşamıştır. Çünkü onun kadar bilgi ve becerikli bir lider bulmak kolay değildir. Tusi'nin ölümünden sonra Abbâsî merkez yönetiminde Kafkasya'da oluşmuş olan boşlukları doldurulması gerekmektedir. Bu neden ile Halife, Kafkasya'daki ordu komutanlığına hemen İbrahim ibn el-Leys'i getirtmiştir. Ama Leys bu görevde başarısız olmuştur. Ayrıca o Bâbek sorunu için 1 sene başarı boyunca savaşmış, sadece bir kez yenilmiştir¹³⁹. Halife Me'mun, İbrahim İbn el Leys'i azat etmiş, yerine Abdullah ibn-i Tahiri'yi getirmiştir. Abbâsîler Bâbek'e karşı yaptığı savaşlarda fazlaca asker kayıp vermiştir. Me'mun Bâbek'e karşın değişik metodlar geliştirmektense sürekli vali değiştirmiştir. Dolayısı ile Halife Me'mun Abdullah ibn Tahir'i getirmiş, İbrahim ibn el-Leys'i azletmiştir¹⁴⁰. Abdullah'ı Horasan iline gönderildikten sonra Halife, Bâbek'in çıkardığı korkunç isyanı bastırmak ve sessizliği sağlamak amacıyla Ali ibn Hişam'ı Azerbeycan'a, Abdü'l A'la ibn Ahmet ibn Yezid ibn Useyd es-Süleyman'ı ise Ermeniyye'ye Vali statüsünde görevlendirmiştir.

Ermeniye'ye varan Abdü'l A'la, Gürcistan'da Muhammed ibn Attab isminde birisi vardı. Muhammed ibn Attab, Abbâsî Hilafetini yok saymış, Gürcistan'daki mevkisini kuvvetlendirmek namına her şeyi yapmıştır. Abdü'l A'la bu yapıları yok edip Gürcistan'a yeniden Abbâsî egemenliğine katmak için Gürcistan üzerine tekrardan bir operasyon yapmayı tercih etmiştir. Velakin Ermeniye valiliği Abdü'l A'la ibn Ahmet ibn Yezid ibn Useyd es-Süleyman'ın strateji ve savaş deneyimi yoktur. Bu sebeple dere

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 357–358.

¹³⁹ Tekin, a.g.t., s. 135.

¹⁴⁰ Bünyadov, a.g.e., s. 314.

beyler Arap ordusuna çok büyük bir yara vermişlerdir. Bu acı olayın hemen ardından el-Me'mûn, Abdü'l-A'la ibn Ahmed'in yerine bu seferde Ermeniye'ye Halid ibn Yezid ibn Mezyed'i vali olarak atamıştır¹⁴¹.

Halife bir tek Ermeni valiliğini değiştirmek ile yetinmeyip, Abbâsîler içerisinde bir problem yaşatan Ali b. Hişam görevinden azledilmiştir. Taberî'nin söylemlerine bakıldığında; Halife Me'mûn Halifeliğinin en son zamanlarında Hicrî 216/833 zamanında; Azerbaycan valisi Ali b. Hişam, kendisine verilen sorumluluğu tam olarak icra etmediği için Halifenin hışmına uğramıştır. Halife ona verdiği bu işi bırakmasını buyurarak Azerbaycan'a onun yerine görevini teslim edeceği Uceyf b. Anbese ve Ahmed b. Hişam'ı vali görevine atamıştır¹⁴².

İbnü'l-Esîr, Ali b. Hişam'ın valilikten görev tesliminin yapılmasının nedeninin halkın huzurunu bozmasına, mallarına ve canlarına göz koymasına bağlamaktadır. Uceyf b. Anbese bölgeye geldiği zaman Ali b. Hişam isimli bir kişi onun canına kast etmiş ve Bâbek'e destek olmayı planlamıştır. Planladığı şekilde olaylar süregelmemiş bu düşüncelere olanak vermeden Uceyf onu tutuklatmış Me'mun'un huzuruna göndermiştir. Böylece Ali b. Hişam kötü niyetle yaptığı planların karşılığını Bağdat'ta can vererek bulmuştur¹⁴³.

Halid ibn Yezid İbn Mezyed, Irak hapisanesinde tutsak bulunan hemşerilerinin çoğunu ve Rabileri serbest bırakarak Ermeniye'ye doğru harekete geçmiştir. Hatta Rabileri de yanına alarak onları Ermeniye'ye yerleştirmişti. Abbâsîlerin Ermeniye valisi Halid, görevinin başında olduğu bir sırada, Kisala'da isyana kalkışan ve Abbâsî ordusuna zarar veren Muhammed ibn Attab'dan teslim olmasını istemiştir. İbn Attab yenileceğini anlayınca bu uyarıyı dikkate alarak teslim olmuştur. Halid, Sanarların ona bağlı olup olmadığını sorunca, Muhammd ibn Attab onların kendisine bağlı olmadığını açık açık söylemiştir. Bunun üzerine Halid Cürcan (Gürcistan)'da bulunan Sanarların üzerine büyük bir orduyla taarruz etmiştir. Velhasıl, onların çoğunu öldürmüş ve birçoğunun da malına el koymuştur. Savaş bittikten sonra Müslüman Araplar ile Gürcistan halkı arasında bir barış antlaşması yapılmıştır. Buna göre; Sanarlar, Araplara

¹⁴¹ Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 151.

¹⁴² Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 627.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 365.

üç bin kısrak ve on bin koyun vermeyi kabul etmişlerdir¹⁴⁴. Sanarlarla Müslüman Araplar aralarında her ne kadar da bir anlaşma sağlanmışsa da Abbâsî halifesine karşı Sanarlar zaman zaman isyan etmişlerdir. Ayrıca bu barış olayından belirli bir zaman sonra onlar ile birlikte Kaysitler fitne çıkarmış, Halid'in valiliğine karşı çıkmışlardır. Ali ibn Yahya Ermeni de isyan edenlerin arasındadır. Valilik yaptığı süre boyunca Halid kargaşa çıkaran bozguncular ile mücadele etmiştir. Bu durumda o, Ermeniye tutsak edip kargaşa çıkaran adamları ile birlikte Halife Me'mun huzurlarına göndermiştir. Böylelikle Ermeniye'de huzur sağlanmıştır. Halid, başarısız olmamasına rağmen, Kafkasya'da görevini bırakmış Mu'tasım'ın yanına atanmıştır¹⁴⁵.

Görüldüğü üzere Azerbaycan, Ermeniye, Gürcistan ve dolayları her an kargaşa çıkmasına oldukça müsait bölgelerdir. Taberî Halife Me'mun'un 833 senesinde vefat etmesi üstüne yerine Abu İshak Muhammed Mu'tasım b. Harun al-Raşid b. Muhammad Mahdi b. Abdallah al- Mansûr'un Hicri 218 senesinde 9 Ağustos 833 tarihinde Abbâsî halifesi olduğunu yazmaktadır. Mu'tasım'a Me'mun vefat etmeden önce halefiye bazı nasihat ve vasiyetler de bulunmuştur. Bünyadov'un naklettiğine göre bu vasiyetlerden birincisi şöyledir; *"Hürremler ile savaşmaya devam et. O kişilere karşı güçlü ve merhameti olmayan bir adam gönder. Ona sabır ile piyade, atlı ve silah gönder. Eğer ki yenemeyip gelirler ise sen kendin onların üzerlerine git"*¹⁴⁶. Bu sebeple, Halife Mu'tasım döneminde, Abbâsîlerin özellikle Kafkasya'ya yönelik politikasının tamamı Bâbek ve onun hareketini yok etmeye yönelik olmuştur. Mu'tasım'ın ilk gayesi ve hedefi Bâbek'e karşı daha ilk seleflerin uyguladığı stratejiyi baştan aşağıya değiştirmek idi. Mu'tasım'ın uygulamak istediği ve Hürremilere karşı uyguladığı savaşın stratejisi, ülkenin tüm askeriyesini seferber eden bir mücadele anlayışındadır. Abbâsîlerin tek amacı; kendi yönetimlerine karşın başkaldıranlar ile savaşırken, ordunun bir tek birkaç bölük veya bütünü ile yetinmek değildir. Bunun tersine merkez ile birlikte eyaletlerde olan askeri kuvvetin büyük bir kısmı bölgeyi yığıp, o kişileri de savaşa katmaktır¹⁴⁷. Mu'tasım, operasyonun yürütmüş olduğu ve askeri karargâhta kurulmuş olduğu merkezlerle Hilafetin olduğu yer aralarında bağlantı, sürekli ve canlı tutmasına ayrı bir önem arzetmiştir. Nitekim yollar çok problemlili ve ulaşımı çok zor idi. Yaşanan

¹⁴⁴ Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 151–152.

¹⁴⁵ Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 151-152.

¹⁴⁶ Bünyadov, a.g.e., s. 319–320.

¹⁴⁷ Bünyadov, a.g.e., s. 323.

gelişmeler ile ilgili, haber alır almaz götürüp iletmek çok uzun bir süre almaktaydı. Yani haberleşmenin hızlı olması ve yolların temizlenmesi sebebi ile Erdebil'e kadar giden yolun her 3 km'de çok seri hareket eden çok özel atlı birlikler yerleştirmiştir. Bu atlıların temel amacı halifeye hızlı bir şekilde savaşın gidişatı hakkında bilgi vermektir. Bu atlılar ayrıca Hulvan geçidinde de konuşlanılmıştır¹⁴⁸. O zamanın şartlarına göre Erdebil'de olan başkomutan karargâhıyla Halifenin olduğu yer aralarında mükemmel bir iletişim vardır. Erdebil'den gönderilen bir bilgi veya haber dört gün gibi kısa bir süre içerisinde merkezi yönetime ulaştırılmaktaydı. Böylelikle halife yaşanan gelişmelerden eskisine göre daha kısa sürede haber almaktaydı. Ayrıca ilk kez Abbâsî hükümdarı posta güvercinini bu zamanda kullanmıştır¹⁴⁹.

1. Abbâsîlerin İsyana Karşı Önlemleri

a. Sağlam İdare Yapısı

Tarih sahnesine çıkan hemen hemen bütün devletlerin güçlü ve zayıf zamanları olmuştur. Nitekim İbn Haldûn'a göre de bir insanın doğması, büyümesi, ölmesi gibi her devletin de zirveye çıkışı ve doğuş ve zayıflayıp yıkılma dönemi vardır¹⁵⁰. Abbâsîler, halife Ebu Cafer Mansur'un attığı güçlü esaslar üzerinde sağlam bir devlet kurmuşlar ve bu devlet Harun Raşid ile Orta Çağ'ın belkide en güçlü ve sınırları geniş devleti olarak tarihteki yerini almıştır. Abbâsîler Halifesi, Bâbek'in ayaklanmasının başladığı zamanlarda Atlas okyanusundan Çin'e kadarki coğrafyaya hâkim olmuş, dünyanın en önemli ticaret yollarından olan İpek yolu, Güney-kuzay Ticaret yolu gibi ticari yolları kontrolü altına almıştı bundan dolayı müthiş bir gelir kaynağına sahipti. Abbâsî Halifeliğinin hazinesi çok zengin bir durumdaydı. Dünyanın en stratejik noktasındaki bu imparatorluk, dünyanın merkezi sayılan bir coğrafyada her taraftan avantajlı bir konumdaydı. Dünya coğrafyasının her tarafıyla irtibatlı bir konumdaydı. Ayrıca devlet olarak Harun Reşit ile zirveye ulaşan en parlak yıllarını yaşamaktaydı. Devlet kurumları henüz hantallaşmamış, bir ülkeni yıkılışa götüren yasalar henüz zaaf alametleri göstermiyordu.

İşte Bâbek tam da böyle bir zamanda isyanını gerçekleştirdi. Bâbek güçlü bir şekilde isyan bastırmasına ve isyana destek veren nedenler çok güçlü olmasına rağmen

¹⁴⁸ Tekin, a.g.t., s. 135.

¹⁴⁹ Bünyadov, a.g.e., s. 322-324.

¹⁵⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, C.I, İstanbul 1989, s. 426.

belki de onun şansızlığıdır, Abbâsî Halifeliği hem siyasi, ekonomik olarak gücünün zirvesindeydi Bâbek bütün uğraşlarına rağmen bu gibi güçlü devlet yapısını sarstı, Ancak yıkamadı. Abbâsî Hilafeti bu zor durumdan sonra toparlanmayı bildi. Toparlanmasında kurumlaşmış bir devlet olmasının önemi büyüktü. Bunu ifade etmek mümkündür, eğer Bâbek'in isyanı bir yüzyıl sonra olsaydı, belki de bu isyan karşısında Abbâsî Hilafeti rahatlıkla tarihe karışabilir, toprakları üzerinde birçok devletçikler oluşabilirdi.

b. Hassa Ordusu

Bâbek İsyanının başarısızlıkla neticelenmesinin nedeninin en büyük seplerinden biri de hiç şüphesiz Abbâsîlerin Türklerden oluşturdukları Hassa ordusuydu. Abbâsîlerin bu orduda yeni bir değişime giderek oluşturdukları yeni taze güç ile Bâbek İsyanını bastırabilmişlerdir.

Emeviler zamanında gücünün en üstünde olan Arap askeri birlikleri, Abbâsîlerle birlikte ehemmiyetini kaybetmeye başlamıştı.

Araplardan rejime bağlı olan bir sınıf askerin görevi devam ettirilse de çok fazla geçmeden bunlar da önemini kaybettiler. Mu'tasım, artık askerlik özellikleri pek çok kalmamıştı, savaşa isteksiz hale gelen ve israfa dalmış bulunan Farslar ve Araplardan oluşan ordu yerine toprakları olabildiğince büyük ve geniş bir imparatorluğun ancak en iyi bir ordu ile yönetilebileceğini düşünmekteydiler. Hint okyanusundan Atlas okyanusuna kadar geniş sınırları olan imparatorluğu, arka arkaya çıkan ayaklanmaları çevik, bastırarak savaşa hazır ve çok istekli, muharebede mahir bir ordu lazımdı¹⁵¹.

Farsların destekledikleri Ebu Müslim Horasani'nin, Abbâsîler tarafından onun öldürülmesi olayı, Bermekilerin devlet kurumlarından tasfiye edilmesi, Arapların desteklediği Emin'in, Memun ile savaşı ve Abbas b.Memun'un Arap askerler tarafından halifelğe geçirilme teşebbüsü¹⁵² gibi olaylar, Mu'tasım'ın iyiden iyiye Fars ve Arap unsuruna karşı güvenini kaybetmişti. Memun'un ölümünden ise ordudaki Türkler Mu'tasım'ın halifeliğini kuvvetle desteklemişlerdi¹⁵³.

¹⁵¹ Cahiz, *Hilafet Orduların Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988, s. 61.

¹⁵² Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 247.

¹⁵³ Dineveri, *el-Ahbaru't-Tıval*, s. 367.

Mu'tasım bu gibi nedenlerden dolayı Türklerden oluşan orduyu kurarak devleti bu yolla ayakta tutmayı düşünmüştü. Bu arada Mu'tasım Arapları askerlik divanından çıkarıyor ve askere almıyordu¹⁵⁴. Nitekim Mu'tasım'ın haklılığı, sonraki yıllardaki Bâbek İsyanının bastırılmasında Amorium'daki savaşlardaki Türklerin çok başarılı işler görmeleri ile birlikte ortaya çıkmıştır. Cahız 'ın övdüğü bu disiplinli, sabır ve tok gözlü, sibat sahibi yetenekli olan Türkler, Rus steplerinden tacirler aracı ile getirildiler ve o günden sonra bütün doğunun vazgeçilmez ordusu oldular¹⁵⁵. Bunlar ordunun çekirdeği olan halifeye bağlı hassa ordusu birliklerini oluşturuyordu. Aynı vakite idarenin en önemli dayanağı idiler¹⁵⁶. Yıllardır yıpranan yorulan Arap-Fars kuvvetlerinin yerine güçlü, taze, askerliği bilen bir kuvvet olarak gelen Türkler, savaşçı sıfatlarıyla ve komutanlarına olan saygı ve itaatleriyle temayüz etmişlerdi. Bunlardan kurulan Hassa ordusu Bâbek İsyanıyla devletin yıkılmasına mani olmuştur, çöküntüye giden devleti korumuşlardır. Abbâsîler, Bâbek İsyanından Hassa ordusu sayesinde kurtulabildiler. Şayet bu ordu kurulmasaydı, Abbâsîler en şaşalı dönemlerinde ve savaşçı özellikleri kalmamış, eski orduyla bu isyanı bastıramazlardı ve tarih sahnesinden silinebilirlerdi.

2. Türk Komutanı Afşin'in İsyanına Karşı Mücadelesi

Abbasîlerin kurulmasının akabinde Abbasî halifeleri, devlet idaresinde etkin olan İranlı unsurun hissedilen baskısından kurtulmak için münferit bazı teşebbüslerde bulunmuş iseler de, istenilen neticeyi elde edememişlerdir. Sonuçta yeni bir unsuru kendilerine destek seçtiler ki, bu da, İslâmiyetin İran bölgesine yayıldığı Arapların temas edip tanıdıkları Türklerden başkası değildir¹⁵⁷. Türklerin sistemli olarak orduya alınmaları Halife Me'mûn zamanında (813-833) başlamıştır. Çeşitli kanallarla toplanan Türk askerlerinin sayıları zamanla mühim bir miktara ulaşmıştır. Nitekim Me'mûn'un son senelerinde ordunun idaresi Türklerin eline geçmiş bulunmaktaydı. Onun ardından hilâfet makamına geçen halifeler başta Mu'tasım (833-842) olmak üzere uzun müddet Türk komutanların nüfuzu altında kalmışlardır. Bu komutanlar arasında Afşin, Boga el-Kebîr, Boga es-Sagîr, Vasîf, Aşnas, İnak et-Turkî ve daha birçokları anılmaktadır. Onlar devletin otoritesinde oldukça etkin olmakla birlikte iç ve dış mücadelelerde de Abbasî

¹⁵⁴ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, C. I, Kahire 1962, s. 3.

¹⁵⁵ Claude Cahen, *İslamiyet Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, Ankara 1990, s. 166.

¹⁵⁶ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2000, s. 102.

¹⁵⁷ Uylaş, a.g.m., s. 91.

Hilâfetinin korunmasını sağlamışlardır. Onların bu mücadeleleri ve gösterdikleri üstün cesaret ve kahramanlıkları zaman zaman efsaneleşmiş ve şiirlere yansımıştır¹⁵⁸. Bu komutanlardan en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Afşin'dir¹⁵⁹.

Halife Mu'tasım zamanında İsfahan, Cibal ve Hemedan dolaylarında Hürremilerin isyanına halktan oldukça destek veren olmuş, durum tehlikeli bir vaziyet almıştır. Bu sebeple Halife Mu'tasım, askeri dehasına ve kabiliyetine şahitlik ettiği ünlü Türk komutan Afşin'i 835 yılında Bâbek İsyanını bastırmakla görevlendirmiştir. O dönemin diğer önemli Türk asıllı komutanları Boga el-Kebir, Cafer bin Dinar ve İnak el-Turki ile de Afşin'e destek olmaları için sıklıkla takviye kuvvetler yollamıştır¹⁶⁰. Halife, bu isyancı hareketin bir an evvel bastırılması için her türlü desteği seferber etmişti. Dolayısıyla Afşin'in emrindeki kuvvetlerin her türlü gereksinimlerinin karşılanması emrini vermiştir. Afşin'le de savaştığı her gün için 10 dirhem, savaşmadığı her gün için ise 5 dirheme anlaşmıştır. Halifeye bu hazırlıklar oldukça pahalıya mal olduysa da, halife hiçbir masraftan çekinmemiştir. Öyle ki Bâbek'le mücadele için Halifenin toplamda bir milyon dirhem harcamış olduğu belirtilmektedir¹⁶¹.

Bâbekilerle mücadelenin maliyetinin yüksek olacağı bilinen bir gerçektir. Çünkü senelerce Abbâsîleri uğraştırmış, arkasına zaman zaman Bizans'ın desteğini almış, halkın dini duygularını kullanarak taraftar toplamış, kafasına göre bazı bölgeleri vergilendirmeyi başarmış bir kuvvetle kolayca başa çıkılmasını beklemek oldukça güçtür. Diğer yandan Bâbekilerin karargâh olarak sarp ve dağlık, çetin coğrafi şartların hâkim olduğu yerleri tercih etmeleri de Abbâsîleri zorlamıştır. İklim ve coğrafi şartlar elverdiği müddetçe mücadele edilebilmiş, bilhassa kış mevsimlerinde geri çekilmek zorunda kalınmıştır¹⁶².

Taberî'nin anlattığına göre; Mu'tasım (3 Haziran 220) Afşin Haydar ibn Kavus'u, el-Cibal valisi olarak atamıştır. Afşin verilen görevi yerine getirmek için

¹⁵⁸ Uylaş, a.g.m., s. 92.

¹⁵⁹ İslam tarihinin en belirgin simalarından biri olan ve Uşrusana hükümdar ailesine mensup bulunan Haydar b. Kâvus, kaynaklarda, bu bölgenin hükümdarına verilen Afşin ünvanı ile geçmektedir. Doğum tarihi ve yeri tam olarak bilinmemekle birlikte, hükümdar sülalesine mensup olduğuna binaen, doğum yerinin Uşrusana olması kuvvetle muhtemeldir. Ve Uşrusana, Semerkand, Fergana ve Taşkent'in arasında bulunan ve İslam kaynaklarında Uşrusana veya Usruyana şeklinde geçen bir bölge. Bkz. Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya 1994, s. 7.

¹⁶⁰ Uylaş, a.g.m., s. 93.

¹⁶¹ Bünyadov, a.g.e., s. 324.

¹⁶² Tekin, a.g.t., s. 146.

derhal Barzand'a doğru yola koyulmuştur. Nihayetinde Afşin, Barzand'a varmış ve orada karargâhını kurmuştur. Burada yapmak istediği ilk iş Barzand ile Erdebil arasındaki kaleleri onarmak olmuştur. Dolayısıyla Muhammed b. Yusuf'u, Hoş olarak adlandırılan bir yere göndermiş ve ona orada hendekler kazmasını emretmiştir¹⁶³. Bunun yanı sıra Cezire'li bir komutan olan Heysem Kanavini'yi, Arşak şehrine göndermiş ve ondan da oradaki kalelerin onarılmasını, etrafında hendekler kazdırmasını istemiştir¹⁶⁴. Abna komutanlarından Vey ve A'var adında birisini ise Erdebil'e yakın bir yerde olan Hisn en-Nehr kalesine göndermiştir¹⁶⁵.

Afşin, Bâbek'in üzerine yürümeden evvel, Berzand ile Bağdat arasında bulunan kalelere askerlerini yerleştirmiş, böylece merkez ile haberleşme ve erzak ihtiyacı için güvenli bir güzergâh oluşturmuştur. Bağdat ile haberleşme süresini kısaltabilmek için posta teşkilatını revize etmiştir. Bir casusluk ağı kurarak Bâbek ve adamları hakkında kolaylıkla malumat toplayabilmiştir. Casusluk için genellikle yüksek ücret vererek esirlerden yararlanmıştır.

el-Kûfî, savaşın gidişatı hakkında bizimle değerli bilgiler vermektedir. Ona göre; Afşin karargâhını Bâbek'e karşı mücadelede iyi bir sonuç almak için çok stratejik ve günümüzde Erdebil eyaletine bağlı bir şehir olan Barzand'da kurmuştur. Burası daha önce Bâbek güçleri tarafından işgale uğramıştı. Bu yüzden Afşin, askerlerine şehrin yeniden onarılması ve güçlendirilmesini emretti. Yakûbî, Afşin'nin çok miktarda para ve silahla beraber bölgeye intikal ettiğini, Bâbek ile Afşin arasında birçok kez çarpışma yaşandıktan sonra Afşin'in önderliğindeki İslâm ordusu önce Berzend şehrine sonrasında ise Saderasb'a dayandığını aktarmıştır¹⁶⁶.

Taberî'ye göre Halife Mu'tasım'ın Afşin'e ordunun erzak ve çeşitli ihtiyaçlar yönünden sıkıntıya düşmemesi için Boga el-Kebir ile para ve erzak desteği gönderdiğini öğrenen Bâbek, bir baskın hazırlığına girişmiştir¹⁶⁷. Fakat Afşin, Bâbek'in böyle bir yağmalama fırsatını muhakkak değerlendireceğini öngördüğünden, önceden tedbir alarak Bâbek'e tuzak kurarak beklemediği anda üstüne yürümüştür. Bunun üzerine

¹⁶³ Abdurrhman b. Muhammed İbn Haldûn, *el-İber*, C.14, Kahire 1999, s. 545-548; Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s.11.

¹⁶⁴ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 15-14.

¹⁶⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, s. 545. Tekin, a.g.t., s. 148.

¹⁶⁶ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, *Kitabü'l-Fütûh*, C.8, Beyrut 1991, s. 439-440; Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 151-152; Tekin, a.g.t., s. 146-147.

¹⁶⁷ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 20-21; Gerdizi, a.g.e., s. 123.

Bâbek mağlup şekilde Bezz'e çekilmek zorunda kalmıştır¹⁶⁸. Komutan Afşin'in aldığı önlemlere rağmen yine de destek kuvvetleri zaman zaman Bâbek'in adamlarının yağmasından kurtulamıyordu¹⁶⁹.

Afşin kış mevsiminin gelmesi üzerine Berzend'e çekilmiş, ilkbaharda yeniden Bâbek'in üzerine yürümek için hazırlık yapmıştır. Boga el-Kebir'e bağlı kuvvetler, Heştadsar civarına gönderilirken, Afşin de Bezz yakınlarındaki Dervez'e konuşlanmıştır¹⁷⁰. Ancak Boga el-Kebir Afşin'i haberdar etmeden Bezz'e doğru harekete geçmiş, bunu haber alan Bâbek de, Boga'nın kuvvetlerine ani bir baskın düzenleyerek ağır kayıplar verdirmiştir¹⁷¹. Bâbek'ten güçlkle kurtulmayı başaran Boga ise Afşin'den yardım istemiştir. Afşin de kardeşi Fazl'ı destek kuvvet olarak göndermiştir¹⁷².

E. İsyanın Sona Ermesi

1. İsyân Edenlerin Zayıflaması – Mağlubiyeti

Boga el-Kebir'in Bâbek karşısında aldığı yenilgi üzerine 836 yılının yaz mevsiminde kapsamlı bir baskın hareketinin düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Afşin'e bağlı birlikler iki kola ayrılmış, bir bölümü Boga el-Kebir'in idaresinde bir bölümü de Afşin'in idaresinde Bezz'e doğru ilerlemişlerdir. Boga el-Kebir, Afşin'e herhangi bir malumat ulaştırmadan karargâhına çekilmiştir¹⁷³. Afşin ise ertesi gün Bâbek'e aniden hücum etmiş, pek çok ganimet ve esir almıştır. Afşin'in ele geçirdiği esirlerden birisi de Bâbek'in karısıdır. Afşin bu zaferinin ardından Dervez'de bulunan karargâhına dönmüştür. Afşin'in döndüğünden haberi olmayan Boga ise hava şartlarının düzelmesiyle tekrar yola koyulmuş, yarı yoldayken Afşin'in döndüğünü öğrenmesi üzerine çekilme kararı almıştır¹⁷⁴. Fakat Bâbek, Boga ve kuvvetlerinin yakınlarda ve yalnız olduğunu haber alması üzerine onu takip etmiştir. Boga, olumsuz arazi şartlarından dolayı gündüz ilerlemekte, gece ise güvenli bir yerde dinlenmekteydi. Yine geceleyin mola verdiği bir vakit Bâbek ve adamlarının hücumuna uğramış ve

¹⁶⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, s. 10-13.

¹⁶⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *Cumhuriyet'in 50.Yılında Armağan*, İstanbul 1974, s. 8.

¹⁷⁰ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 23; Sâdikî, *Cenbeş*, s. 300.

¹⁷¹ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 24.

¹⁷² Yıldız, "Talas Savaşı", s. 9.

¹⁷³ Sâdikî, *Cenbeş*, s. 303.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 222.

Heştedsar'a çekilmek zorunda kalmıştır. Kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle Afşin'in de talimatı üzerine Meraga'ya dönmüştür. Afşin de kış mevsiminin gelmesi sebebiyle birliklerini kışlaklara dağıtmıştır¹⁷⁵.

Halife Mu'tasım 836 senesinde Afşin'e destek için Cafer bin Dinar komutasında kuvvet yollamış, bu kuvvetin ardından da ordunun masrafları ve askerlerin çeşitli gereksinimleri için 30 milyon dirhem göndermiştir. Bu yılın en önemli gelişmesi ise Bâbek'in önemli adamlarından olan Adin (Azin) ile Afşin arasında yaşanan çatışmadır. Halifenin yolladığı yardımcı kuvvetlerle harekete geçen Afşin Rud el-Rud' vardır. Burada karargâh kurduğunu öğrenen Bâbek de Adin'i Afşin'in üzerine yollamıştır. Fakat Afşin, bir gece baskını ile Adin ve adamlarını bozguna uğratmayı başarmıştır¹⁷⁶.

Yaklaşık iki yıldır Bâbek ile mücadele eden Afşin, artık zafere yakındır. Arazinin elverişli olmaması Afşin ve ordusunu bir hayli uğraştırmıştır. Bâbek ve hareketine son vermekte kararlı olan Afşin, 837 yılının başlarında kış mevsimi olmasına rağmen Bezz'e gelerek, burayı muhasara altına almıştır. Ordusunu çeşitli kollara ayırarak muhtelif noktalarda görevlendirmiştir¹⁷⁷.

Afşin Bezz'i muhasara altına almasına rağmen hücumla geçmekte tereddüt etmiştir. Çünkü iki kuvvet arasında bir vadinin olması ve çevrede sık ormanlık bir alanın olması Bâbek'e elverişli bir savunma ortamı sağlamaktaydı. Nitekim ormanın içinde Bâbek ve adamlarının ormanın içinde Afşin'i pusuya düşürme ihtimali oldukça yüksekti. Ancak Bâbek meselesinin uzaması da Afşin'in sabrını taşırmaya başlamıştır. Diğer taraftan muhasaranın uzaması Bâbek'in de savunma amaçlı aldığı tedbirleri açık etmesine yol açıyordu¹⁷⁸. Nihayetinde harekete geçmeye karar veren Afşin öncelikle dağlara ulaşan bütün geçitleri tespit ederek biri hariç hepsini kapatmıştır. Ardından birliğini geçiş yolları üzerine konuşlandırmıştır. Diğer taraftan Afşin'e bağlı birlikler de artık harekete geçilmesi ve hücum emri verilmesi için Afşin'e baskı yapmaya başlamışlardı. Askerlerindeki hareketlenmeyi ve istekliliği gören Afşin hücum emri vermiş ve Abbâsî ordusu Bezz'in surlarına dayanmıştır. Afşin'e bağlı birliklerin başında Cafer el-Hayyt, Ahmed b. Halil b. Hişam ve Ebû Said gibi önemli kumandanlar bulunmaktaydı. İki taraf arasında çetin bir mücadele başlamıştır. Cafer'e bağlı kuvvetler

¹⁷⁵ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 25-27.

¹⁷⁶ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 26.

¹⁷⁷ Yıldız, "Talas Savaşı...", s. 10.

¹⁷⁸ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 25.

şehrin kapısında mücadele ederken, Hürremilerin ani saldırısına maruz kalmışlardır. Öte yandan Bâbek kuvvetlerinin tepeden aşağıya Abbâsî askerlerinin üzerine kaya parçaları atmaları çok kayıp verilmesine sebep olmuştur. Atılan kayalardan kurtulmayı başaranlar ise surlardan ayrılma kararı almıştır. Cafer'e bağlı kuvvetler darmadağın olmuştur¹⁷⁹.

Afşin, yaralanan askerleri katırlarla güvenli bir yere taşınmasını emretmiştir. Bâbek kuvvetlerini yine alt edemeyen Abbâsî ordusunun morali çökmüş, gönüllülerden pek çok asker ise savaşa dair ümidini kaybettiğinden savaş alanını terk etmiştir. İyi bir komutan olan Afşin ise yaşanan olumsuzluklara rağmen asla yılmamıştır. Bâbek kuvvetlerini yenilgiye uğratmakta oldukça kararlıdır. Afşin Beşir el-Türki komutasında bir kuvveti Bezz şehrinin karşısında mevzi alan Bâbek'in adamı Adin'in üzerine gönderdi. Bunun yanında Ebu Said, Cafer el-Hayyat ve Ahmet bin Halil bin Hişam gibi önemli adamlarını da dağınık hareket etmemelerini emrederek, onları da Adin'in bulunduğu mıntıkaya göndermiştir¹⁸⁰.

Her iki taraf için ciddi ve halledici noktaya ulaştığını anlamıştır. Şöyle ki, Bâbek hilâfet ordusundaki askerlerin sayısını öğrenmek maksadı ile Afşin'e elçi yollamıştır. Elçi hilâfet ordusunun kuru yemekler yemekten bıktıklarını dile getirerek bu nedenle Bâbek'in onlara taze yemekler yolladığını söyleyerek, Hürremilerin kuşatmada olmalarına rağmen bolluk içinde olduklarını ifade etmeye çalışmıştır. Olayı anlayan Afşin ise ordusunun sayısını, dağda kurmuş olduğu sığınak ve kuyuları göstererek Bâbek'i korkutmaya çalışmıştır. Böylece her iki taraf birbirlerini psikolojik baskı altında bırakmaya çalışmışlardır. Bu aynı zamanda yapılan en küçük hatanın mağlubiyetle neticeleneceğini göstermekteydi¹⁸¹. Afşin'e bağlı kuvvetler aldıkları emir doğrultusunda harekete geçti ve ön safta Cafer birlikleriyle beraber yer alırken diğer kuvvetler de onun yanında hizaya geçmişlerdir. Bu esnada vadinin alt tarafında pusuda bekleyen Bâbek kuvvetleri Beşir el-Türki komutasındaki birliklere saldırıya geçmiştir. Afşin de tepeye önceden yerleştirdiği okçu birliklerine saldırı emri vermiştir. İki taraf arasında şiddetli bir çarpışma başladı. Okçu birliklerinin saldırılarına karşı daha fazla duramayan Adin ve kuvvetleri tepeden inmek mecburiyetinde kalmıştır. Afşin'in

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 469.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 404-411.

¹⁸¹ Abbas Gurbanov, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2007, s. 148-149.

yılmadan organize ettiği kapsamlı harekât sırasında askerleri üzerine taş arabaları savrulsa da bu kez ciddi zayıat vermeden tehlike atlatılmıştır¹⁸².

2. İsyanın Merkezi Bezz'in Ele Geçirilmesi

Bâbek 222/837 yılının yazında artık Bezz kalesi dışındaki tüm üstlerini kaybetmiş ve etrafla olan alakası kesilmiş bir şekilde karargâhına sığınmak zorunda kalmıştır¹⁸³. Bezz kalesini muhasaraya alan Afşin her zaman olabilecek ani hücumlardan korkarak, askerlerini nöbet zamanı at sırtından inmelerine bile izin vermemiştir. Çünkü kalenin yerleştiği coğrafi konum tüm bunlara oldukça müsaittir¹⁸⁴. Ayrıca Afşin, kalenin etrafını, dağdaki çığırları daha iyi öğrenmeye çalışıyor, mümkün olan yerlerde askerî sığınak ve kuyular yaptırmaya daha çok önem verilmektedir. Sadece bu yolla Afşin kuşatmanın daha etkili olacağına ve Bâbek'in hareketlerinin önleneyeğine inanmaktaydı¹⁸⁵.

Bezz'in dört bir yanı Abbâsî kuvvetlerince kuşatılmış durumdadır. Artık sonunun yaklaştığını Afşin'in savaşı kazanmak üzere olduğunu anlayan Bâbek, Afşin'den âmân istemiştir. Afşin bu isteğini kabul etmesine rağmen Bâbek, zaman kazanmak için Halife tarafından imzalanmış âmân fermanı getirmeleri şartıyla anlaşabileceklerini belirtmiştir. Afşin bu teklifi kabul etmiş, fakat hemen sonrasında Beşir el-Türki'nin Bezz'i zaptettiği ve şehrin düştüğü haberi gelmiştir. Bunun üzerine Afşin de birliğiyle beraber Bezz'e girmiştir. Şehrin sokaklarında çarpışmalar devam ederken nefretle Bâbek'in sarayı yakılmıştır. Bezz'deki karışıklıktan yararlanan Bâbek ise kaçmayı başarmıştır¹⁸⁶.

20 Ramazan 22 Ağustos¹⁸⁷ 837 tarihinde ele geçirilen Hürremîlerin merkezi Bezz kalesi, Afşin'in emri ile bir daha kullanılmayacak şekilde dağıtılarak yıkılmıştır¹⁸⁸. Bu hadise, Abbâsî hilâfetinin son yıllarda yapmış olduğu en büyük zaferi ve fethi gibi görülmüştür. Hilâfet ordusu buradan 3300 esir¹⁸⁹, 7600 kadın ve çocuk ele geçirmiştir ki, onların çoğu sonradan kendi ailelerine dönmek üzere bırakılmıştır. Lâkin

¹⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 465-470.

¹⁸³ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 274

¹⁸⁴ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 31.

¹⁸⁵ Gurbanov, a.g.t., s. 148.

¹⁸⁶ Yıldız, "Talas Savaşı..", s. 11.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 461; Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 434.

¹⁸⁸ Ahmed b.Ali Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşâ*, C.6, Beyrut ts, s. 387.

¹⁸⁹ Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s.434; Zehebi, *Tarihu'l İslam*, s. 223.

birçoğu yakını olmadığından gidememişlerdir¹⁹⁰. Burada özellikle Bâbek'in hanımları ağlamış ve ona olan hasret duygularını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine ise Afşin onlara “*Yazıklar olsun size, zorla getirip esir almadı mı?*” sözlerine karşılık “*Bize çok iyi bakıyordu*” cevabını vermeleri¹⁹¹, Bâbek ve taraftarları hakkında söylenen gayri insanî ve ahlaki davranışlarının varlığına gölge düşürmektedir¹⁹². Bâbek'in karısıyla çocukları esir alınmıştır. Bâbek'in kale içinde saklanan 600 kişilik gizli bir ekibi de imha edilmiştir. Ardından Bezz Abbâsî orduları tarafından üç gün boyunca yağmalanmış ve tahrip edilmiştir¹⁹³.

3. Bâbek'in Tutuklanması ve İdamı

Abbâsî Halifeliğinin büyük komutanı Afşin, Bâbekilerle yılmadan yıllarca sürdürdüğü mücadelenin ardından nihayet muvaffak olmuştur¹⁹⁴. Fakat Bâbek'in karışıklıktan yararlanarak Ermeniyeye kaçtığı öğrenmesi zafer sevincine gölge düşürmüştür. Bunun üzerine Afşin, tüm Ermeni beylerine birer mektup yazarak, Bâbek'i kendisine teslim edene ciddi şekilde ödüllendireceğini belirtmiştir. Ayrıca Bâbek'in gideceği muhtemel güzergâhları düşünerek peşinden adamlarını göndermiştir. Bâbek'i takip eden Afşin'in adamları Bâbek'i bir yerde sıkıştırdılarsa da yakalayamamış, ellerinden kaçırmışlardır¹⁹⁵. Bu arada Bâbek de boş durmamış, Bizans imparatoru Theophlos'a mektuplar yazarak onu Abbasî Halifeliğine karşı sefer yapması için kışkırtmıştır¹⁹⁶. Ne var ki, onun bu çabaları fayda sağlamamış ve Ermeni Patriği Sehl bin Sinbad'a sığınmıştır¹⁹⁷. Bâbek'in eman dilemesi üstüne, Mu'tasım'ın onun ile alakalı eman fermanı göndermesine karşın Afşin, fermanı ilgili kişiye ulaştırmayı başaramamıştır. Hürremiler dahi Bâbek'e fermanı ulaştırmaktan oldukça çekinmişlerdir. Nitekim Bâbek'i çok iyi tanıyıp, bu durumu yapanları ise katiyen infaz edeceklerini çok iyi bilmektedir. Neticede iki kişi mektubu götürmeye onaylamış ve olay yazılanlar gibi olmuştur. Bâbek o kişilerden birini öldürüp, diğerini ise eman istediği ve emanı kabul ettiğini Afşin'e bildirmek amacıyla serbest bırakmıştır. Kaynaklarda Bâbek ile alakalı

¹⁹⁰ Gurbanov, a.g.t., s. 150.

¹⁹¹ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 50.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 474.

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 408-414.

¹⁹⁴ Makdîsî, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, s. 117.

¹⁹⁵ Yıldız, “Talas Savaşı...”, s. 11.

¹⁹⁶ Dineveri, *el-Ahbaru't-Tival*, s. 369; Zehebi, *Tarihu'l İslam*, s. 222.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 460; Uylaş, a.g.m., s. 93.

eman istediği yönünde bilgiyi değerlendirmek gerekirse, Bâbek'in karakteri ve yürüttüğü mücadele göz önünde tutulduğunda, bunu sadece zaman kazanmak amaçlı istediği, kolaylıkla anlaşılmalıdır.

Nitekim onun Afşin ile gerçekleştirdiği savaşlar da bu durumu anlaşılmatadır. Bâbek de tıpkı Afşin gibi ne pahasına olursa olsun direnmeyi seçmiştir¹⁹⁸. Afşin Bâbek'in oğlunu da esir almıştır. Babasına mektup yazmasını istemiş ve "*kendi lisanın ile babana mektup yaz*" diye dile getirmiştir. Farsça olarak oğlunun mektup yazdığı ifade edilmektedir. Bu durumdan iki neticeye ulaşmak mümkündür. Birincisi bahsedildiği gibi Bâbekilerin insanlık dışı yaşamadığı aralarında eğitim almış, okur-yazar kimselerin de olduğu görülmektedir¹⁹⁹.

Hürremîlerin ve Bezz kalesinin bazılarının anlattığı gibi korkunç, vahşi insanların yaşayış meskeni olmadığını, ahlakî ve etik normlara riâyet olunduğunun, hatta aralarında eğitilmiş insanların da bulunduğunu anlaşılmalıdır. Düşündüğümüz kadarıyla burada sadece geçmiş dinlerine olan bağlılık, değişik yerlerden gelmenin, kendi bölgelerinden göç ederek zor şartlar altında dağlık bir bölgede yaşamının getirmiş olduğu sıkıntılar ve farklılıklar yaşanmakta idi. Belki de gösterilen gayri ahlakî hallerin de sebebi bu olsa gerektir. Elçiler, Bâbek'in oğlu esir olduğu zaman babasına teslim olmasıyla alakalı mektubu iletmislerdir. Bâbek ise özellikle Azerbaycan'ın günümüze kadar bağımsızlık ve özgürlük anlamında gündemde olan sözünü ifade etmiştir; "*O benim oğlum değilmiş, söyleyin ona bir gün özgür yaşaması kırk yıl hakir ve köle olarak yaşamısından daha iyidir*"²⁰⁰. Afşin bütün argümanları kullanmış, Bâbek'in Bizans'a kaçıp gitmeden yakalanması için çaba göstermiştir. Bununla birlikte Ebu Sac onun ile görüşmüş, annesi ve hanımını ve kız kardeşi esir alsalar bile Bâbek tekrardan kaçmıştır. Bâbek karşılaştığı köylünün birisine para vererek, yiyecek almasını istemiştir. Bu durumdan şüphe duyup, çekinmesi üzerine bölgedeki patrikile yani Sehl b. Sinbad'a haber vermiştir²⁰¹. Bu kişinin Bâbek olacağını düşünen Sehl oraya hemen gelmiştir. Sehl Bâbek'e saygı göstermiş ve Bizans imparatoruyla ilgisinin olduğu bilerek kendi hanesine davet etmiştir²⁰². Bir süreden sonra Bâbek Sehl'e güvenmiş, onun kalesinde

¹⁹⁸ Gurbanov, a.g.t., s. 153.

¹⁹⁹ Gurbanov, a.g.t., s. 151.

²⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 474; Zehebi, *Tarihu'l İslam*, s. 221-223.

²⁰¹ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 49; Murtaza Ravendî, *Tarih-İçtimâi İran*, Tahran ts, s. 106.

²⁰² Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 10-15.; Ravendî, *Tarih-İçtimâi İran*, s. 106.

kalmaya başlamıştır. Bu durumda tedbirli davranan Bâbek, kardeşi Abdullah'ı Stafanos kalesine gönderip orda kalması istemiştir. Bu durumun da tek nedeni, iki kişiden biri yakalanınca diğersinin başlatmış oldukları davayı sürdürebilmesi içindir. Böylelikle Sehl, gizli gizli Afşin ile haberleşmeye geçmiş, Bâbek'i kendisine vereceğini bildirmiştir. Bir av partisi düzenlenerek Ebu Said komutasında olan ordunun Bâbek'i yakalaması sağlanmıştır²⁰³.

Bu arada Bâbek yandaşı olduğu düşünülen Sinbad ise Afşin'e Bâbek'i kendisine teslim edeceğini söylemiştir. Bunun üzerine bir av partisi organize edilerek, Afşin ve adamları tarafından Bâbek yakalanarak, o sırada Berzend'de olan Afşin'in yanına götürülmüştür. Patrik ise yardımcılarından ötürü bir milyon dirhemle ve üzeri pahalı taşlarla bezenmiş bir taçla ödüllendirilmiştir²⁰⁴. Afşin Bâbek ile beraber yakalanan kardeşini Berzend'den Samarra'ya götürmüştür. Afşin 3 Ocak 838 tarihinde Samarra'ya varınca devlet ricali tarafından büyük bir törenle karşılanmıştır²⁰⁵. Halk ise Bâbek'i görebilmek için yollara dizilmiş "*Horasan Şeytanı*" diye naralar atmışlardır. Hatta Halife Mu'tasım'ın da yıllarca kendilerini uğraştıran bu isyancının nasıl birisi olduğunu merak ettiğinden, saraya getirilmeden evvel onu gizlice izlediği rivayet edilmektedir²⁰⁶. "*Ertesi gün huzuruna çıkarıldığında ise kendisine kim olduğunu sormuş, o da "Bâbek" cevabını verince şükrederek secdeye kapanmıştır*"²⁰⁷. Halkın gözleri önünde önce kolları ve bacakları kesilerek, acı çektirilerek idam edilmiştir²⁰⁸.

²⁰³ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 48.

²⁰⁴ Yıldız, "Talas Savaşı...", s. 11.

²⁰⁵ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 52-53.

²⁰⁶ Zehebi, *Tarihu'l İslam*, s. 221-223.

²⁰⁷ Mesudî, *Mürûcü 'z-Zeheb*, s. 48; Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 207-208.

²⁰⁸ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 111.

II. BÖLÜM

BÂBEK İSYANI'NIN SONUÇLARI

I. BÂBEK İSYANI'NIN ABBÂSÎ HALİFELİĞİNE ETKİLERİ VE SONUÇLARI

A. Abbâsî Halifeliğinin Siyasi Hayatına Etkisi

8. yüzyılda Abbâsî Halifeliği doğu-batı yönünde Çin'den Atlas Okyanusu'na, kuzey-güney yönünde ise Kafkaslar'dan Afrika topraklarına kadar olan geniş bir coğrafi alanı kapsamaktaydı²⁰⁹. Bâbek İsyanı ve sonrasında tetiklediği başka isyan girişimleri böylesine kudretli bir devletin zayıflamasında etkili olmuştur. Döneminin en çok yankı uyandıran ve halen de üzerinden yüzyıllar geçmesine rağmen araştırmalara konu olan Bâbek İsyanı, Abbâsî Halifeliğinin yıkılışındaki önemli kilometre taşlarından birisidir.

Bu nedenlerle IX. asrın ortalarından itibaren Abbâsî Halifeliği giderek merkezi otoritesini kaybetmeye başlamış ve merkezden uzak yerlerde çeşitli devletler kurulmaya ya da kurma girişiminde bulunulmaya başlanmıştır. Diğer taraftan siyasi alanda zayıflık yaşanmasına karşın kültürel ve ilmi yönden Müslüman âleminde ve dünya tarihinde çığır açacak gelişmelere imza atılmıştır. Öyle ki Abbâsî Hilafetinde meydana gelen bu ilmi uyanış ve düşünsel gelişmeler, Batı dünyasına da yayılarak Rönesans hareketini tetiklemiştir²¹⁰.

Bâbek İsyanı, sadece kendi dönemini değil, sonraki dönemlerin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Nitekim Abbâsî Halifeliğini zayıflatan isyan hareketleri, Orta Asya'da, Anadolu'da ve Afrika'da yeni devletlerin oluşum sürecini hızlandırmıştır. Ayrıca Bâbek meselesinin Abbâsî yönetimine çok vakit kaybettirmesi, Emeviler döneminde başlatılmış olan fetih hareketlerinin devam ettirilememesine yol açmıştır²¹¹.

Dolayısıyla Abbâsîler döneminde mevcut toprakların korunmaya çalışıldığı ve büyük fetih hareketlerine teşebbüs edilmediği görülmektedir. Bu isyan, ortaçağ İslam dünyası üzerinde bıraktığı derin etkilerin yanısıra, dünya tarihini de derinden etkilemesi açısından da önemlidir. Bâbek'in önderliğinde gerçekleştirilen bu isyan hareketi, Asya,

²⁰⁹ Elçibey, a.g.m., s. 67.

²¹⁰ Gurbanov, a.g.t., s. 163-164.

²¹¹ Gurbanov, a.g.t., s. 164.

Afrika hatta ileriki yıllar için medeniyetler beşiği sayılan Anadolu tarihinde de önemli bir rolü olmuştur.

Bâbek'in isyanı olmasaydı, Dört Halife ve Emeviler'den sonra üçüncü fetih dalgası dönemi diyebileceğimiz Abbâsîlerin başlatmış olduğu fütuhât, dünyanın önemli bir bölümünde etkili olacaktı. Zaten o günkü bilinen dünyanın neredeyse yarısı ve üstelik de Asya ve Afrika gibi stratejik açıdan da önemli bölgeler İslam dünyasının elinde bulunuyordu. Müslümanlar, Endülüs ve Sicilya üzerinden Avrupa'yı da sıkıştırmaya devam ediyorlardı²¹².

Abbâsîler, Emevilerin geniş toprakları üzerinde devletlerini kurduktan sonra ilk yıllar devletin kurumlarını yerine oturtmak ve topraklara hâkim olmakla uğraşmışlardır. Harun Reşit dönemiyle birlikte yavaş yavaş tekrar fütuhâtın başladığını görülmektedir. İşte bu dönemde Müslümanların elinde bulunan diğer topraklara göre devletin merkezine nispeten daha yakın diyebileceğimiz bir bölgedeki bu dehşet verici isyan, Abbâsîlerin bütün planlarını bozmuştur. Bu isyan Abbâsîlerin Bizans üzerine yaptıkları seferlere sekte vurmuştur. Sonuçta bu isyandan en fazla Bizans kâr sağlamıştır. Çünkü Abbâsî tehlikesi kalkmıştır ve sınırları bir anda güvence altına almıştır. Bâbek İsyanı olmasaydı, belki de Anadolu kapıları Malazgirt'ten yaklaşık dört asır önce Müslümanlara açılabilirdi. Böylece bu anlamda Bizans'ın altı asır daha yaşaması bu isyan sayesinde sağlanmış oldu denilebilir²¹³.

Bâbek İsyanı, hilafet ordularının Orta Asya ve Çin'i fethetmelerini de engellemiştir. Doğu bölgesi ile merkezi hilafet arasındaki ilişkiyi koparması üzerine Abbâsîler Çin bölgesine gereken fütuhâtı gerçekleştiremediler. Bütün bunlar düşünüldüğünde Bâbek İsyanının dünya tarihi üzerinde yaptığı etkinin ne derece büyük olduğu anlaşılabilir²¹⁴.

1. Türklerin Abbâsî Hilafetinde Etkinliklerinin Artması

Bâbek İsyanının başka bir siyasi sonucu ise Türkler'in halifelik yönetiminde giderek daha etkili olmaya başlamasıdır. Nitekim halife Mu'tasım zamanında Türklerin ordudaki varlığı ve ağırlığı diğer unsurlara göre bir hayli fazlaydı. Abbâsî Halifeliğinin

²¹² Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 139.

²¹³ Elçibey, a.g.m., s. 67.

²¹⁴ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 140.

Bâbek İsyanı ve devamındaki süreçte zayıflamasıyla birlikte Türkler sadece orduda değil, yönetimde de etkili olmaya başlamışlardır²¹⁵.

Bilindiği üzere Bâbek İsyanı karşısında artık askeri başarılar kazanamayan Arap ve Farslardan kurulu ordular tasfiye edilerek, yerine Bâbek'in İsyanının bastırılmasında büyük rol oynayan, savaşçı özellikleri ön planda olan Türklerden oluşan hassa ordusu kurulmuştur. Halifeliğinde Türklerin hâkimiyet dönemi başlamakla birlikte halifenin nüfuzu ve etkisi giderek azalmıştır. Hatta bundan sonra İslam dünyasında Türk etkisi hiçbir zaman eksilmeyecektir. İşte bu sebeplerle Abbâsî rejiminin daha askeri bir karektere dönüşmesine sebep olan olay Bâbek İsyanıdır²¹⁶.

Bâbek'in İsyanıyla meydana getirilen hassa ordusunun devlete hâkimiyeti ve halifenin yetkilerinin kısıtlanması ile birlikte halife, hâkim zümre olan Türklerin dediklerini yapmak zorunda kalan bir noter, hatta bir kukla durumuna düşmüştür. Türkler hilafet makamına istedikleri halifeyi geçirecekler, istediklerini de katledeceklerdir. Dönemin tabiriyle emredilene tekrarlayan papağana benzetilen halifeler ortaya çıkacaktır²¹⁷.

Mu'tasım'ın Samarra'yı başkent yapması ile başlayan dönemde ordudaki hâkim güç olan Türk komutanlar halifeye her istediklerini yaptırmışlardır. Böylece birçok toprak sahibi komutanlar ortaya çıkmıştır. Adeta toprak istifçisi bir asker sınıfı oluşmuştur²¹⁸. Hilafet kurumunda oluşan bu boşluğu bir zamanlar güçlü komutanlar doldurmuş ve Türklerle başlayan bu gelenek Büveyhiler ile devam etmiştir. Sonuçta bu olay da kurumsallaşarak "*Emirü'l-Ümeralık*" dediğimiz ve halifenin bütün yetkilerinin devredildiği ve halife adına hükümler veren bir kurumun ortaya çıkmışına neden olmuştur. Böylece baskı grupları istedikleri şeyi Emirü'l-Ümera sayesinde yaptırmışlar, bütün bunlar da Abbâsî Hilafetinin sonunu getirmiştir. Bağdat'taki halifenin sadece unvan dağıtıcı bir noter konumunda olması ve Samarra dönemi sonrası Emirü'l-Ümera'lık müessesesinin gelişmesi sonucunda X. yüzyılda İslam dünyası siyasal açıdan parçalanmış bir görüntü çizmekte ve bu coğrafyadaki toplulukların birbirleriyle mücadelesine sahne olmaktadır²¹⁹.

²¹⁵ Elçibey, a.g.m., s. 34.

²¹⁶ Azimli, "Hassa Ordusu", s. 364.

²¹⁷ Mesudi, *Mürüccü'z-Zeheb*, s. 45.

²¹⁸ Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, C.1, çev. Ahmet Fidan-Hasan Mentüş, İstanbul 1991, s. 164.

²¹⁹ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 146-147.

Ayrıca Bâbek'in isyan ettiği sıralarda iktidar olan ve gücünün zirvesinde olan Mu'tezile, bu isyanla birlikte iktidardan düşmüş ve mezhep olarak sonunu getirmiştir. Bâbekiyye ile mücadele ederken içerde de görüşlerini halka zorla dayatma çabasına girmesi, Mu'tezile'nin sonunu hazırlamış ve İslam Medeniyet tarihinin en önemli kurumu sayabileceğimiz Beytü'l-Hikme'nin de ortadan kalkmasına sebep olmuştur²²⁰.

Abbâsîlerin yükseliş döneminin bu isyanla sona erdiği, Abbâsîlerin yükselen yıldızının söndüğü, devletin duraklama ve gerilemeye yüz tuttuğu, Hilafetin bir daha istikrar sağlayamadığı düşünüldüğünde bu iddia doğru kabul edilebilir.

Abbâsîler bu savaşta uğradıkları maddi kayıplardan başka yarım milyona yakın insan kaybı vermişlerdir. Bu sayı Abbâsîler için çok büyük bir rakamdır. Hilafet tarihi boyunca meydana gelen savaşlardaki insan kayıpları göz önüne alındığında bunun çok büyük bir rakam olduğu aşikârdır.

Abbâsî Hilafetinde üretimde kullanılacak insan gücü bu savaşta yitirilmiş, binlerce kişinin ölümü ülkeyi mali ve sosyal bunalımlara sürüklemiştir. Bu isyan sırasında hilafet ordusundaki asker kaybının çokluğu devleti yeni askerler toplamaya sevk etmiş, bu da ekonomik hayata olumsuz tesir etmiştir. Çünkü şehirlerdeki sanatkârlar ordu için silah hazırlamaya, mevzi kurmaya, hendek kazmaya, kale duvarları örmeye yönlendirilmiştir²²¹.

Abbâsîlerin Bâbek ile yaptığı savaşta iki tarafta da insan kaybı çok olmuştur. Abbâsîlerden öldürülenlerin sayıları yaklaşık bir milyona kadar olduğu tahmin edilmektedir. Belki bir milyon kişinin öldürülmesi mübalağalı görünse de tarihçiler genelde yarım milyon rakamı üzerinde birleşmektedirler. Her iki taraftan toplam sayı olarak yarım milyonun verilmesi makul gözükmektedir. Taberî ve İbnü'l-Esîr'in verdiği 255.000²²² rakamı, Abbâsîlerin asker kaybını göstermektedir. Hürremilerden verilen kayıpları da düşündüğümüzde yarım milyon rakamına ulaşılmaktadır²²³.

İsyanı bastırmaya üç yüz bin askerin katıldığı, sırf Bezz ele geçirildiği gün Bâbek'in bu kaleyi yüz bin taraftarı ile savunduğu düşünülürse yirmi yıl boyunca verilen can kayıplarının yarım milyon rakamına ulaşması mümkündür. O yüzyılda, Semerkand'da üç yüz bin, Kahire'de beşyüz bin, Bağdat'ta bir buçuk milyon insan

²²⁰ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 147.

²²¹ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 147-148.

²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 37; Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 55.

²²³ Mesudi, *Mürücu'z-Zeheb*, s. 305.

nüfusu olduğu düşünülürse, yarım milyon can kaybının ne kadar önemli bir kayıp olduğu daha iyi anlaşılabilir²²⁴.

Bâbek taraftarlarından da öldürülenler konusunda benzer rakamlar bulunmaktadır. Nitekim sadece 833 senesinde İshak b. İbrahim komutasında yapılan savaşta yüz bin Bâbek taraftarının öldürüldüğü belirtilmektedir. Afşin'in de yüz bin Bâbek taraftarını öldürdüğü aktarılmaktadır²²⁵.

Bazı araştırmacıların Bâbek'in isyan süresince yüz bin kişiyi öldürdüğü şeklindeki görüşler bulunmaktadır. Aslında bu sayı isyanın başlangıcından sonuna kadarki dönem düşünüldüğünde, yüz binin çok üstündedir. Nitekim Bâbek'in cellatlarından biri sadece kendisinin 36 bin Müslüman öldürdüğünü itiraf etmektedir. Diğer coğrafyalardaki fetihler ve savaşlardaki asker kaybı rakamlarıyla bu rakamlar karşılaştırıldığında olayın korkunçluğu ortaya çıkacaktır²²⁶.

Sonuç olarak İslam dünyasında Abbâsîlerin zirvede olduğu yıllarda patlak vermiş olan Bâbek İsyanı, İslam dünyasının hâkim gücü Abbâsîlerin siyasi açıdan gerilemeye başlamasına sebep olmuştur. İslam dünyasındaki bu gerileme Osmanlıların tekrar toparlanmasına kadar yaklaşık altı asır sürmüş ve İslam dünyası, önem vermediği, bir isyan ve uzantılarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Neticede altı asırlık bir bocalama dönemi geçirmiştir.

2. Yarı Bağımsız Devletlerin Ortaya Çıkışı

Abbâsîlerin Bâbek İsyanıyla ilgilenmeleri ve devletin bütün imkânlarını bu isyanın bastırılması için kullanmaları sonucu merkeze uzak eyaletlere gereken ilgi gösterilememiştir. Bu bölgelerin üzerlerinden merkezin baskısı ve desteği kalkmıştır. Buraların valileri de bölgelerinde bir anlamda serbest hareket etmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda bu dönemden itibaren ilk önce, uç noktalardaki merkeze uzak coğrafyalarda bulunan eyaletlerde olmak üzere, yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunu zamanla tam bağımsız devletler takip etmiştir²²⁷.

Hilafet merkezinin, Bâbek ile uğraşması sebebiyle eyaletlere ve uçtaki hilafet topraklarına yeteri kadar ilgi göstermemesinden dolayı sınır bölgelere yakın eyaletlerde

²²⁴ Miquel, a.g.e., s. 156.

²²⁵ İbn Kesir, *el-Bidaye*, s. 476.

²²⁶ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 149.

²²⁷ Elçibey, a.g.m., s. 151.

valilerin kurdukları devletler oluşmaya başlaması biraz da zarurettendir. Abbâsîler, gönüllü olarak feodal toprak mülkiyetinin gelişmesine razı olmuştur. Me'mun belli bir dönem Bâbek hareketinin etkisini kırmak için büyük toprak sahiplerine imtiyazlar tanımaya çalışmıştır. Bu uygulamalar da ailelerin yönettiği eyaletlerin, merkez hilafetten bağlarını koparmalarına sebep olmuştur. Neticede güçlendirilmiş yerel kuvvetler bağımsızlık kazanmış, kendi başlarına güçlenen bu eyalet valileri hilafetten bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Tahirilerin oluşum süreci buna en iyi örnektir. Eğer Bâbek meselesi olmasaydı, Tahiriler Devleti aynı oluşum sürecini geçirmeyeceklerdi²²⁸.

Hilafetteki zaaf sebebiyle, Horasan'da valilik yapan Fars kökenli Abdullah b. Tahir, Bâbek İsyanıyla birlikte yarı bağımsız hale gelmiştir. 821-873 yılları arasında hüküm sürmüş Tahirileri kurmuştur. Bağımsızlık alameti olarak kendi adına hutbe okutmuş, para bastırmıştır. Bunu takiben bölgede 850-910 yıllarında Zeydiler kurulmuştur. Bâbek taraftarlarının önemli bir desteğini alan Saffariler 867-1163 ve ayrıca Samaniler de 819-1005 yıllarında devletleşmişlerdir. Yine bu sürecin devamında Karahanlılar ile 840-1212 başlayan Gazneliler 963-1186 ve Selçuklular 1040-1157 gibi Türk devletleri de kurulmuştur²²⁹.

Hilafette başlayan zaaf Afrika'da da kendini göstermiştir. Harun Reşit döneminde bu bölgedeki ayaklanmaları bastırmak ve hilafetten ayrılan Endülüs ile Fas'ta kurulan İdrisiler (789-985) ile aralarında bir tampon oluşturmak ve Harici Rüstemileri (777-909) itaat altına almak üzere gönderilen İbrahim b. Ağleb, Mağrip bölgesinde Ağlebileri (800-909) kurmuştur. İlk başta hilafete bağlılığını belirtirken, daha sonra Bâbek İsyanının getirdiği hilafetteki zaaflla birlikte yarı bağımsız hale gelmiştir.

Afrika'ya gereken ilgiyi gösterilememiş, görevlendirilen güçlü komutanlarla bu bölgeyi idare etmeyi düşünen Abbâsî Hilafetinin, Mısır'a hâkim olması için gönderdiği Türk asıllı Ahmed b. Tolun da burada Tolunoğullarını kurmuş ve zaman zaman hilafet merkeziyle de çatışmalara girmiştir. Bunun arkasından gönderilen yine bir Türk kökenli komutan olan Muhammet b. Toğuç burada İhşidileri (935-969) kurmuştur. Bu noktadan sonra zaten hilafet mekezi artık Afrika ile ilgilenemeyecek, buralar bir daha Abbâsîlere

²²⁸ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 143.

²²⁹ Elçibey, a.g.m., s. 151.

bağlanmayacaktır. Mağrip'te Muvahhidler ve Murabıtlar, Mısır'da Fatimiler ve Eyyübiler gibi devletler kurulacaktır. Bâbek İsyanıyla birlikte Abbâsîlerin Afrika'daki toprakları, tekrar ele geçmemek üzere tamamen kopmuştur. Ülkenin doğu ve batı uçlarında kurulan devletlerin yanında Azerbaycan'da kurulan Saciler (890-929) Musul civarında kurulan Hamdaniler (905-1004) de bu dönemde ortaya çıkmışlardır²³⁰. Bütün bu devletlerin adeta mantar gibi ortaya çıkmasının sebebi Abbâsîlerin bütün dikkatini Bâbek taraftarlarına yöneltmesinden kaynaklanıyordu. Bâbek bunu iyi gözlemlemiş ve Bizans İmparatoruna gönderdiği bir mektupta halifenin aşçısını ve terzisini bile kendisiyle savaşmaya bu bölgeye gönderdiğini ifade etmiştir²³¹.

Bâbek İsyanı başlamadan önce genel olarak İslam dünyası, Abbâsî Halifeliğinin yönetiminde tek bir merkezin emri altında siyasi bir birlik ve bütünlük arz ederken, Bâbek İsyanından bir yüzyıl sonra X. yüzyılda İslam dünyası parçalanmış bir görüntü çizmekteydi. Hilafet artık, ara ara vergilerin ödenmesi mahalli hanedanların hutbelerinde halifelerin adının zikredilmesi ve paralarda adlarının geçmesi şeklindeki bir bağlılığa razı olmak zorunda kalmıştır. Sembolik de olsa İslam dünyasının hepsine hâkim olan hilafet merkezi fikri adeta aşılmıştır. Bâbek olayının vurduğu darbelerin sonucu, artık İslam dünyasında üç tane hilafet merkezi ortaya çıkacaktır. Bâbek oalyından yarım yüzyıl sonra, Bağdat'taki Abbâsî halifelerinin yanında, Mısır'da Fatimiler, Endülüs'te Emevi emirleri II. Abdurrahman ile birlikte 909'da halifeliklerini ilan etmişlerdir²³².

Sonuç olarak Abbâsîler, Bâbek İsyanından önce bir dünya devleti, hatta dünyanın en büyük, en güçlü, en fazla toprak parçasına sahip, doğudan batıya uzanmış bir devlet iken, bu isyanın vurduğu darbelerle bir bölgesel devlet konumuna dönüşmüştür. Bâbek'in üssü olan Bezz işgal edildikten sonra, Hürremiyye'nin karakterindeki isyan genellikle Azerbaycan ve İran'da devam etmiştir. Gerilla yöntemini kullanarak isyan etmişlerdir. Bâbek'ten sonra halifelik merkezinin, aile devleti olan Saciler²³³ yardımı ile Azerbaycan ve Kafkasya'da egemenlik sağlamaya çalıştığı bilinmektedir. Bâbekiye hareketinin gücünü göstermesi bakımından önemlidir.

²³⁰ Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 144.

²³¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, s. 479.

²³² Azimli, *Bâbek İsyanı*, s. 145.

²³³ Bu devlet kendi parasını basabilen yarı-bağımsız devlettir. Bkz. Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devleti*, Ankara 2002, s. 93.

Bâbek'in idamından sonra komşu ülkelere sığınan Bâbek taraftarları ilerleyen yıllarda buralarda kendi fikirlerine benzer hareket ve isyanların oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Mazyari, Babai, İsmaili, Zenci, Karmati; Bâbek hareketinden etkilenen isyan hareketleridir²³⁴. Bunlardan Bâbek'in ideolojisinin çeşitli zamanlarda Halifeye karşı fakir köylülerin ve kölelerin keskin bir silahı haline geldiği ve cesaretle üstesinden geldiği görülmektedir²³⁵. Bu hareketlerin İslam dünyasına estirdikleri korku ve terör düşünülüğünde Bâbek'in hareketi adeta İslam dünyasına korku salmıştır. Hatta etkisi yıllarca devam etmiştir²³⁶. Bir anlamda Bâbek, Abbâsîlerin ilerleyen dönemlerde gerçekleşen isyanlara karşı direncini kırmıştır. Bâbek'in halifelik sistemine yaptığı en önemli darbelerden biri müteakip isyanlara ilham kaynağı olmasıdır.

9. yüzyılda meydana gelen isyanların pek çoğunda Bâbek İsyanının etkileri görülmüştür. Bu yıllarda Hilafetin çeşitli bölgelerinde gerçekleşen isyanlarda, Bâbek'in söylemleri ve isyan taktiklerini kullanılmıştır. Bu isyanlar da halifeliğin etkisini zayıflatmıştır. Bâbekiyye İsyanı nedeniyle, güçlü bir halifeliğin merkezi aciz bırakılabilecek bir konuma gelmiştir. 220/835'de²³⁷ Zuttların Irak'ta isyanı da bir tesadüf değildir. Nitekim Bâbek ayaklanmasının gücünün deneyimiyle bir isyan tasarlamayı başarmışlardı. Bu hareketin etkisi, bu dönemlerde meydana gelen Zendeka İsyanının yapısı ve kültürel alanda aktif olan Şuubiyye hareketinin yapısında kolayca görülebilmektedir. Bu hareketlerle ayrıca Arap egemenliğini sona erdirmek ve Farsi geleneği hâkim kılmak amaçlanmıştır²³⁸.

Bâbek İsyanı sadece kendi zamanında değil, kendinden sonraki ayaklanma hareketlerinin de şekillenmesinde etkili olmuştur²³⁹. Bundan sonraki yıllarda ortaya çıkan birçok isyana kaynaklık eden Bâbek İsyanı, kendisinden yüzyıllar sonra İran'da ortaya Yakût çıkan isyanlara da ilham kaynağı olmuştur²⁴⁰. Bâbek'in etkisinin daha sonraki dönemde farklı bir adlarla ortaya çıktığı bilinmektedir. Mısır ve Halep'te İsmaili, Maveraunnehir ve Gazveyn'de Karmati, Basra'da Ravendî, Cürcan 'da

²³⁴ İbn Kesir, *el-Bidaye*, s. 285.

²³⁵ Elçibey, a.g.m., s. 40.

²³⁶ Bendeli Cüzi, *Min Tarihi'l-Hareketi'l-Fikriyyeti Fi'l-İslam*, Kudüs 1928, s. 88.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 443.

²³⁸ Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü 1993, s. 57.

²³⁹ Elçibey, a.g.m., s. 43.

²⁴⁰ Dûri, *İslam İktisat*, s. 91.

Muhammire, Şam'da Nusayri ve Dürzi²⁴¹, Lahsa ve Bahreyn' de Cennabi, Isfahan'da Batini²⁴², Anadolu'da Babai, Bektaşî, İnan'da Safevi, değişik bölgelerde Hurufilik şeklinde ortaya çıkmıştır²⁴³. Bu isyanlar sebebiyle 8. yüzyılın sonunda, Çin sınırından Atlantik'e kadar birlikler gönderebilecek olan Abbâsî hanedanı, Bağdat'ı bu isyanlar üzerinden neredeyse yönetemeyen ve Bağdat'ı koruyamayan küçük bir emirlik haline gelmiştir.

Diğer yandan Abbâsî Halifeliği insani ve ekonomik gücünü kaybederek ciddi bir yara almıştır. Ülkenin asayişini de olumsuz yönde etkilemiştir. Taberî, bu isyan sonucu iki taraf arasında ölü sayısının bir milyona ulaştığını ve nüfusunu da olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedir²⁴⁴. Bu kayıplar halkın da sosyal yaşamını olumsuz yönde etkilemiştir. Abbâsî halifesinin bu tutumundan dolayı ülkenin doğu bölgesi zayıflamış ve çok sayıda insanın üzerinde olumsuz tesiri olmuştur. Diğer taraftan IX. yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsî hilâfetinin zayıflaması, Suriye ve el-Cezîre'de yeni devletlerin ortaya çıkması üzerine mücadeleler, bu devletlerle Bizans arasında cereyan etmeye başlamıştır. Bilhassa Hamdânîler'den Seyfüddevle'nin gazâları büyük bir önem taşımaktadır. Bu sırada Türkistan ve Hazar cephesinde birkaç sınırlı harekât dışında, tam mânâsıyla bir sükûnet hüküm sürmüştür. Abbâsîler, hilâfet merkezinin çok uzakta olması sebebiyle Akdeniz'e daha az ilgi göstermiştir. Fakat Mısır ve Kuzey Afrika'da kurulan devletler, birkaç asır boyunca Akdeniz'de hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Meselâ Ağlebîler, 825-878 yılları arasında Sicilya'nın fethini tamamlayarak burada parlak bir fikir hayatının gelişmesine zemin hazırlamışlardır²⁴⁵. Neticede Abbâsîlerin zayıflamasıyla birlikte, yeni devletler kurulmuş, bu kurulan devletler Bizans ile mücadele etmeye çalışmışsa da çok güçlü bir varlık gösterememişlerdir.

3. Abbâsî Halifeliğinin Yıkılış Sürecine Girmesi

Abbâsî Hilafetine Bâbekiyye İsyanı siyasal yönden öyle bir kuvvetli darbe vurmuştur ki hilafet bir daha kendini toparlayamamış ve dağılma sürecine girmiştir²⁴⁶. Daha önce belirttiğimiz üzere Bâbek destekçileri Hilafetin altı tane nizami ordusunu

²⁴¹ Nusayrilerde de benzer inançlar bulunmaktadır. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 297.

²⁴² Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 274.

²⁴³ Elçibey, a.g.m., s. 55.

²⁴⁴ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 55.

²⁴⁵ Yıldız, "Abbâsîler", s. 45-46.

²⁴⁶ Elçibey, a.g.m., s. 36.

yenmişlerdir. Bu şekilde Abbâsî Hilafetinin kendisi karşısında ne kadar zayıf olduğunu gösteren bu hareket, Abbâsî Hilafetinin idari yapısının da sarsılmasına sebep olmuştur. Bâbek İsyanı karşısında artık askeri başarılar kazanamayan Farslar ve Araplardan oluşan ordular tasfiye edilerek, yerine Bâbek'in isyanının bastırılmasında rol oynayan, savaşçı özellikleri ön planda olan Türklerden oluşan hassa ordusu kurulmuştur. İsyanı bastırmak maksatıyla orduda yapılan bu değişiklik neticesinde, Abbâsî yönetiminde Türklerin hâkimiyet dönemi başlayacak ve halifelerin otoritesi sarsılacaktır. Hatta bundan sonra İslam dünyasında Türk etkisi eksilmeyecektir²⁴⁷. Bu bağlamda Abbâsî Halifeliğinin askeri karakter taşımasına neden olan şey Bâbek İsyanıdır denebilir.

Mu'tasım'ın Samarra'yı merkez yapması ile başlayan dönemde ordudaki hâkim güç olan Türk askerleri halifeye her istediklerini yaptırmışlardır. Bu sayede toprak sahibi komutanlar ortaya çıkmıştır. Adeta bir toprak istifçisi asker sınıfı oluşmuştur²⁴⁸. Hilafet kurumunda oluşan boşluğu ilk zamanlar bu güçlü komutanlar doldurmuş, Türklerle başlayan bu süreç Büveyhiler ile devam etmiş, Emiru'l Ümeralık adı verilen, halifenin bütün yetkilerinin devredildiği manasına gelen ve halife adına hükümler veren bir kurum ortaya çıkmıştır. Böylece baskı grupları istedikleri şeyi Emiru'l Ümeralık sayesinde halifeye yaptırmışlardır. Bütün bunlar da Abbâsî Halifeliğinin çökmesine sebep olmuştur. Bağdat'taki halifelik makamının sadece sembolik bir görünüm arz etmesi ve Samarra dönemi sonrası Emiru'l-Ümeralık müessesesinin gelişmesi neticesinde X. yüzyılda İslam dünyası siyasal bakımdan parçalanmış bir görüntü arz ediyor ve bu coğrafyadaki toplulukların birbirleriyle mücadelesine sahne oluyordu.

Ayrıca Bâbek'in isyana kalkıştığı sıralarda iktidar olan ve gücünün zirvesinde olan Mutezilenin, bu isyan ile birlikte zayıflaması, düşüşü ve tarihsel bir mezhep olarak sonunun gelmesi de dikkat çekicidir. Bâbekiyye ile mücadele ederken içeride de görüşlerini insanlara zorla dayatma çabasına girmesi Mutezilenin nihayetini getirmiş ve İslam medeniyet tarihinin en önemli kurumu diyebileceğimiz Beytu'l Hikme'nin de ortadan kaldırılmasına neden olmuştur denebilir. Abbâsîleri yıllarca uğraştıran Bâbek İsyanı o yıllar devlet için büyük problem olmuş ve 20 yıllık bir süreçte ancak halledilebilmiştir. Abbâsîler bu hareketi güçlülükle de olsa ortadan kaldırmışlardır, fakat bu isyanda Abbâsîleri çok yıpratmıştır. Hatta hareketin lideri Bâbek, bölge

²⁴⁷ Azimli, "Hassa Ordusu", s. 364.

²⁴⁸ Miquel, a.g.e., s. 164.

halkının lideri haline gelmiş ve Bâbek'in verdiği zararlar Abbâsîlerin yıkılışını hazırlamıştır²⁴⁹. Bu bağlamda aşağıda Bâbek sonrası Müslüman coğrafya üzerinde Bâbek'in etkileri ve sonraki dönemde onun hareketinden etkilenerek ortaya çıkan isyan hareketleri üzerinde kısaca değerlendirmede bulunulacaktır.

a. Mazyariyye İsyanı

Mu'tasım Bizans seferinde iken, Bâbek'in ayaklanmasının bastırılmasından 1 yıl sonra Mazyar b. Karin Taberistan'da isyancı olarak ortaya çıktı²⁵⁰. İsyanın nedeni Horasan valisi Abdullah b.Tahir ile arasının açılmasıydı. Mazyar, Mu'tasım'a ödemesi gereken haraçları Abdullah'a vermeyeceğini bildirmişti. Sonrasında ise isyan ederek Taberistan'ı ele geçirdi²⁵¹. İsyan hareketine katılanlara da liderleri Mazyar b. Bender'den dolayı Mazyariler denilmiştir. Mazyarilerin isyan hareketi genel olarak İran'ın Cürcan bölgesi ile Kafkasya'nın güney doğusunda gerçekleşmiştir²⁵².

Mazyar'ın, isyan için hazırlık yaparken Bâbek ile mektuplaştığı iddia edilmektedir. Bu sebeple bazı tarihçiler Mazyar'ın, Bâbek'in devamı olduğunu belirtirler²⁵³. Nitekim Mazyariler de Bâbekilerle benzer fikirleri benimsemişler, zenginlerden alıp fakirlere dağıtmayı ilke edinmişlerdir²⁵⁴. Öte yandan Mazyar, bölge halkını kendisine biat etmeleri hususunda zorlamıştır. Hatta Amül ve Sâriye halkının çoğunu Hürmüzabad'ta hapsedmiştir. Mazyar, isyan hareketi için birçok hazırlıklar yapmış, hendekler kazdırmıştır. Tamis şehrinin tahkimatı için surlar yaptırmıştır. Mazyar meselesini Mu'tasım, Horasan valisi Abdullah b.Tahir'e havale etmiştir. Abdullah ise korkuya kapılan Cürcan halkına yardım etmek için amcası Hasan Hüseyin komutasındaki bir ordu göndermiştir. Hayân b. Cebele'yi de Kumis'e göndermiştir²⁵⁵. Mazyar'ın en önemli adamlarından Sürhastan, Abdullah b.Tahir'in adamları tarafından yakalanıp idam edilmiştir. Ayrıca Mazyar'ın kardeşi Karin'e Cibal bölgesi vaad edilerek gücünün bir kısmı kırılmıştır. Diğer kardeşinin de Abbâsîlerle antlaşması nihayetinde Mazyar iyice zayıflatılarak Abbâsîlere teslim olması sağlanmıştır.

²⁴⁹ Elçibey, a.g.m., s. 36.

²⁵⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 334.

²⁵¹ Bünyadov, a.g.e., s. 258.

²⁵² Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, çev. E. Ruhi Fırlı, Ankara 2007, s. 239.

²⁵³ Taberî, *Târîhu'r-Rusul*, s. 250.

²⁵⁴ Bünyadov, a.g.e., s. 259.

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 495.

Samarra'da²⁵⁶ işkence altında dört yüz elli sopa vurulmuş²⁵⁷ ve cesedi Bâbek'in cesedinin yanına asılmıştır²⁵⁸.

Bâbekiyye'nin fikirlerine benzer fikirler benimseyen Mazyarilerin, İslam topluluğu içinde fikirlerinin kök salması için çocuklarına öğretilerini iyice yerleştirdikleri söylenmektedir. Bağdadî, Mazyar'ın idam edilmesinden sonraki süreçte de takipçilerinin olduğunu aktarmaktadır. Mazyar'ın destekçilerine Muhammire de denilmiştir²⁵⁹.

b. Mengüçür İsyanı

Afşin'in akrabası Mengüçür, 224/839 Azerbaycan'da Afşin tarafından görevlendirilmişti. Bâbek'e ait olan bir hazineyi devlete teslim etmeyince Sahibu'l-Berid tarafından ihbar edildi. Bunun ardından Mengüçür isyan etti. Bâbek'in tahrip ettiği kalelerden Azerbaycan'da bulunan birine sığınıp hilafete karşı çıktı²⁶⁰. Etrafına da servetin zenginlerin elinde toplanmasına karşı çıkan, Bâbek'le benzer görüşler taşıyan kişileri toplamıştı. Ancak burada bir ay kalabildi ve Mu'tasım'ın görevlendirdiği ordu tarafından ele geçirildi²⁶¹.

c. Zenci İsyanı

Zenci İsyanı, Basra taraftarlarında meydana gelen Abbâsîleri uğraştıran ve başını ağrıtan en büyük isyanlardan biri idi²⁶². Bu dönemde Basra etrafında bataklık arazilerde Sudan'dan getirilen zenciler çok kötü şartlarda çalıştırılıp, emeklerinin karşılığı verilmiyordu. Tuz, tarım, şeker kamışı olan alanlarda binlerce zenci toplu halde çalıştırılıyordu. Bataklıkların kurutulmasında da bu zencilerden yararlanılıyordu. Ancak yaptıkları işin karşılığını alamıyorlar ve yiyecek olarak da sadece ekmek, irmik ve hurma veriliyordu.

²⁵⁶ Makdisî, *Kitabu'l-Bed*, s. 117.

²⁵⁷ Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 334.

²⁵⁸ Mesudi, *Mürücü 'z-Zeheb*, s. 65.

²⁵⁹ Bağdadî, a.g.e., s. 269.

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 505.

²⁶¹ Taberî, *Târihu'r-Rusul*, s. 260; Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, s. 439.

²⁶² Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, s. 46.

Ali b. Muhammed isimli birisi²⁶³, zenci kölelerini isyana teşvik etti. İslam tarihçileri “Habis” lafzını genellikle bu şahıs için kullanırlar²⁶⁴. Çevresine zencileri zenginlik, mal, mülk vaadiyle topluyordu²⁶⁵. Ali b. Muhammed kölelerin zengin efendilerini yakalatıp onlara beş yüzer kırbaç vurdurtuyor, girdikleri şehirleri yağmalatıyor ve binlerce kişiyi öldürtüyordu²⁶⁶.

Zenciler kendilerine karşı gönderilen Ebu Hilal komutasındaki 4000 kişilik orduyu yenilgiye uğratmışlardır. Zenci kuvvetleri 257/870 yılında mağlup edildiyse de tekrar Basra’yı ele geçirdiler. Üzerlerine gönderilen el-Müvellid ve ordusunu da yenilgiye uğratmışlardır²⁶⁷. Bunun üzerine halifenin kardeşi Muvaffak işi ele almış, iki sene boyunca büyük uğraşlar vermiştir. Ahvaz’dan isyancıları koparıp atmış, 270/883’te ise Zenciler’in merkezi olan el-Muhtara’yı ele geçirilip Ali b. Muhammed’i öldürmüştür²⁶⁸. Sonuçta on dört yıl kadar süren Zenci isyanlarında binlerce kişi ölmüştür²⁶⁹. Zenci İsyanı sosyal karakterli bir isyandır. Yapılan haksızlıklar neticesinde ortaya çıkan sosyal bir patlamadır. Bu isyan Basra mıntikasında iktanın genişlemesinin ve Afrika’dan getirilen çok sayıda kölenin ağır şartlarda çalıştırılmasının neticesiydi. Dolayısıyla zencilerin ayaklanarak nefret dolu faaliyetlerde bulunmalarının sebebi, kötü şartlarda çalıştırılmaları ve emeklerinin sömürülmesidir.

Zencilerin bataklıklarda kurdukları yapılanma tam olarak bilinmediği için düşünceleri konusunda çok az malumata sahibiz. İsyana katılanlar tam olarak neyi savunduklarını bilmeseler de bunlar Hürremiye ve Bâbekiyye İsyanına benzer isyan gerçekleştirmeleri dikkat çekicidir. Zenci İsyanına katılan insanların da Bâbekiyye’nin esaslarından etkilendikleri yoğun bir şekilde aktarılır.

d. Karmatiler İsyanı

Karmati İsyanı her yıl adam başına bir dinarlık yeni bir verginin ihdas edilmesine karşı bir tepki olarak gelişmişti. Bu vergi de çift resmi toplamaktan sorumlu olan Ahmet et-Tâî tarafından başlatılmıştı. Bunun dışında İslam Tarihi’nde ilk defa

²⁶³ Mustafa Demirci, *Siyah Öfke*, Konya 2005, s. 103.

²⁶⁴ Faik Bulut, *Hasan Sabah Gerçeği*, İstanbul 2002, s. 266.

²⁶⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 205.

²⁶⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 343.

²⁶⁷ Taberî, *Târihu’r-Rusul*, s. 520.

²⁶⁸ Ebu’l-Fida, *el-Muhtasar*, s. 359.

²⁶⁹ Taberî, *Târihu’r-Rusul*, s. 522.

olarak gelirden yüzde yirmi oranında bir vergi daha alınmaktaydı ki alınan bu vergi zengin fakir herkesi, toplumun her katmanını rahatsız etmişti²⁷⁰. Karmatiler bütün bu ekonomik sıkıntıları ve devletin cebri noktada yaptığı zorlamaları, İsyânını daha da büyütme fırsatı olarak telakki edip, bütün olumsuzlukları fırsata dönüştürmüştü. İslam âleminde, eşitlik esasına dayanarak geniş bir sosyal ve adalet hareketinin savunucusu ve uygulayıcısı olarak ortaya çıkan Karmatiler, özellikle kalabalık çiftçi kitleleri arasında geniş ve etkili propagandalara girişerek halk kitlelerinin kendilerine katılmalarını sağladı.

Karmati İsyânı, Abbâsî halifesi Mu'temid devrinde göçebe topluluk olan bedeviler tarafından başlatılmış, Mu'tazid, Müktefi ve Muktedir dönemlerinde Irak ve Suriye bölgelerini tehdit eder bir vaziyet almıştır²⁷¹. Kaynakların mutabık bildirimine göre, Abbâsîlerin 883 yılına kadar Zenci İsyânıyla uğraşması ve sonrasında çeşitli bölgelerde Harici ve bedevilerin çıkarmış oldukları isyanların yanı sıra bağımsız devlet haline gelmiş veya devlet olma yolunda olanlarla mücadele etmek zorunda kalması, Karmatilerle ilgilenmeyi engellemiştir²⁷². Ancak Abdullah Ekinci'nin verdiği malumata göre Abbâsîler yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı Karmatilerle ilgilenememiş değildir. Bundan daha ziyade Karmati hareketi, Zenci İsyânından beri Güney Irak'da denetimlerini etkili bir şekilde kuramamış olan Abbâsîlerin dikkatinden öyle ya da böyle kaçmıştır ve ancak 892 yılında Kûfe'den gelen bilgiler sayesinde bu isyancı güruhun farkına varabilmişlerdir²⁷³.

Abbâsîler, Karmati İsyânına karşı, bu isyanların büyümesini engellemek adına onların sadece “*dâî*”²⁷⁴ dediğimiz elebaşlarını öldürmekle yetinmiştir. Nitekim 900 yılında düzenlenen askeri operasyonda, isyana katılanların çoğunun köylü-çiftçi sınıfından oluşmasından dolayı sadece liderlerinin öldürülmesi yoluna gidilmiştir. Böylelikle insanların tepkisini çekmek istememişlerdir²⁷⁵. Bunun hemen ardından Suriye dâîsi Hamdan Karmat, 902 yılında kayınbiraderi olan Abdân'ı, isyana teşvik etmiş ve onun emrindeki Zikreveyh b. Mikreveyh aracılığıyla planını tatbik etmişti.

²⁷⁰ Yıldız, *DGBİT*, s. 287.

²⁷¹ Algül, a.g.e, s. 343.

²⁷² Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (750-809)*, MİFAVY, İstanbul 2015, s. 238.

²⁷³ Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*, Ankara 2005, s. 141.

²⁷⁴ “*Dâî*” ve “*Duâî*” Arapça bir kelime olup propaganda yapan, davetçi, davet sahibi manalarına gelmektedir. Bkz. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Ankara 2012, s. 306.

²⁷⁵ Yılmaz, a.g.e, s. 239.

Zikreveyh bu yıl, hacdan dönen kafilere saldırıp, hacıları soymuş ve bütün çevreyi korku içerisinde bırakmıştı. Ancak merkezi otoritenin kumandanı Ahmet et-Tâî kumandasındaki İbn Tolun'un ordusu, Zikreveyh'in ordusunu mağlup ederek onu da başından yaralamıştı. Sonuçta takriben 5 gün sonra ölen Zikreveyh'den hemen sonra Suriye/Salamiya bölgesindeki Karmatiler imha edilmiştir.²⁷⁶ Daftary'nin verdiği malumata göre, merkezi liderliğe sadık olan Irak'daki dâî Zikrevey b. Mikreveyh, 902 yılından önce Abdân'ı öldürtmüş ve onun ölümünün ardından Hamdan b. Karmat ortadan kaybolmuştu. Dolayısıyla 902 senesinde gerçekleştirilen hareketleri bizzat Zikreveyh'in organize ettiği anlaşılmaktadır.²⁷⁷

Mu'tazid'in uğraşmak zorunda kaldığı bir diğer Karmati grubu 889 senesinde Bahreyn'i ele geçirmiş olan Ebu Said el-Cennabi idi. İsmaili davanın önemli temsilcilerinden olan Ebu Said, bölgenin en etkili ailelerinden olan Hasan b. Senbâr'ın kızıyla evlendi ve kısa zamanda gerek bedevilerin gerekse İranlıların desteğini sağlayarak bölgede iyice güçlenmişti. 899 senesine gelindiğinde Bahreyn'in geniş bir bölgesini ve Doğu Arabistan'ın kıyısındaki Katif'i denetimi altına alması Basra'daki Abbâsî idarecilerini telaşlandırdı. Ebu Said, merkezi otorite tarafından sıkıştırıldığında çöllere kaçıp gerilla savaşı yaparak Abbâsî Halifeliği ordusunu yıpratıyordu. Merkezi idare 901 senesinde bunlar üzerine Abbas Amr Ganevi'yi gönderdiyse de Ebu Said bu ordunun tamamını kılıçtan geçirmişti. İlgili rivayetler Ebu Said'in Bahreyn bölgesinde bu kadar kısa bir zamanda başarıya ulaşmasını, bölge halkının İslam'ın emir ve yasaklarından haberi olmayan şiddeti ve savaşı davet eden cahil kimselerden oluşmasıyla izah etmektedir.²⁷⁸

Muktedirbillah döneminin 913 yılında Karmati lideri Ebu Said el-Cennabi'ye namazı ve zekâtı terk etmesi; Allah'ı zikreden, tespih ve tahmidde bulunan kimseleri horlaması, dinle alay etmesi, hür insanları köle edinmesi nedeniyle ona kınar nitelikte bir mektup gönderdi. Ancak el-Cennabi'nin bu tarihte ölmesinden dolayı mektup oğlu Ebu Tahir Süleyman'a ulaştırıldı. Ebu Tahir buna cevap olarak; *“Mu'tazid'in kendileri üzerine yürüdüğünü ve kendi ordusunun sadece bunlara karşılık verdiğini söyledi. Yine namaz ve zekât hususunda bunları terk etmediklerini ve bunun doğruluğunu ispat*

²⁷⁶ Yıldız, *DGBİT*, s. 287.

²⁷⁷ Daftary, a.g.m., s. 145.

²⁷⁸ Yılmaz, a.g.e., s. 249.

etmenin mümkün olmadığını” izah etmiştir²⁷⁹. 20 bin kişilik ordusu olan Ebu Said’in 913 yılında bir hizmetkârı tarafından öldürülmesiyle Fatımi-Karmati ilişkisi tamamen kopmuştu. Esasında Fatımi-Karmati ilişkisinin yolunda gittiği hiçbir dönem düşünülemez. Bu iki oluşumda da Şiiliği benimsemesine rağmen akideleri farklıdır. Yine Ivanow’a göre “*her ikisi de sosyal, ekonomik ve etnik durum itibariyle farklıydılar*”²⁸⁰. Bosworth ise; “*Fatımi Karmati ilişkileri belirsizdir. X. yy’ın ilk yarısında gerçekleştirilen eylemlere bakıldığında her ikisinin de ayrı hareket ettiği görülmektedir*” söylemektedir. Diğer taraftan Albert Hourani’nin verdiği malumata göre Şiiler arasındaki ilk ayrılıklar X. yy’ın başlarında tezahür etmişti. Bundan önce Şiiler arasında (Karmati-Fatımi) birlik olduğunu, onların müşterek; ortak bir mefkûre uğrunda mücadele ettiklerini belirtmiştir²⁸¹. Ancak Ebu Said’in Fatımiler tarafından öldürüldüğü düşünüldükten sonra her iki grup arasında bitmek bilmeyen mücadeleler de başlamış olacaktır. İslam dünyasının batısındaki Müslümanlar Ubeydullah’ın imamlığını kabul ederken Doğu’da, Irak’ta da Muhammed b. İsmail’in imameti üzerinde ısrar eden Karmatiler, onun imametini kabul etmiyordu. Ebu Said’in öldürülmesinden sonra yerine oğlu Ebu Tahir Süleyman geçmişti. Ebu Tahir, Şiiler’in doktrinlerini tam anlamı ile öğrenebilmek için Kitabü’l-Belagati’s-Sabiati adlı eseri getirtti. Bu kitabı okuyup Şiiliğin hakikatlerini öğrenebilme fırsatı yakaladı. Ebu Tahir göreve gelir ve hac yollarını kesip birçok hacıyı öldürdü ve mallarını da yağmaladı²⁸².

Karmatilerin Ebu Tahir liderliğinde 911-923 senesi arasında önemli eylemleri bulunmamaktadır. Bu dönemde onların oluşum ve toparlanma süreci içerisinde oldukları görülmektedir. Ancak yine de küçük gruplar halinde insanların yollarını keserek özellikle de hac kabilelerine büyük zararlar vermişlerdi. 914 yılında Mekke’den dönmekte olan hac kafilesine saldıran Karmatiler, hacıların değerli eşyaları olarak ne varsa ne yoksa cümlesini yağmalayarak birçok kadın ve çocuğu da esir almışlardı²⁸³.

Karmatiler 923-930 yılları arasında çok kanlı eylemlerde bulunarak yüzyıllar sonra bile unutulmayacak olan derin izler bırakmışlardır. Karmati lideri Ebu Tahir 1700 adamı ile Basra’ya girip şehri talan etmiştir. Vezir İbnü’l-Furat onların üzerine asker

²⁷⁹ İhsan Arslan, *Muktedir Billah Döneminde Abbâsiler*, Okur Akademi, İstanbul 2014, s. 229.

²⁸⁰ W. Ivanow, *Ismaili Tradition Rise of The Fatimids*, UK 1942, s. 70

²⁸¹ Albert Hourani, *A History of The Arap Peoples*, FF Publishing, İstanbul 2013, s. 40.

²⁸² Nizamü’l-mülk, *Siyasetname*, s.245; Mehmet Azimli, *X. Yy’a Kadar Şii Karakterli Hareketler*, İstanbul 2006, s. 92.

²⁸³ Arslan, a.g.e., s.230.

gönderdiyse de Abbâsî ordusu çölde imha edilmiştir. 924 senesinde Mekke'den dönen hac kervanına saldırı yaparak hükümet merkezini büyük bir korku içerisinde sokmuşlardır. Bunun akabinde hükümet kadrosunda önemli değişiklikler yapılarak İbnü'l-Furat vezaretten kovulmuş yerine Munis tayin edilmiştir²⁸⁴.

Halife Muktedir 926 yılında Yusuf Ebi's-Sac adındaki emirini Karmatiler ile savaş etmek için Vâsıt'a göndermiştir. Ebu Tahir ise Kûfe üzerine yürümüştür. Karmati ordusunun azlığını gören Yusuf Ebi's-Sâc, “*bunlar benim elimdedir*” diyerek daha harbe girişmeden evvel halifeye müjdeleyici haberi göndermiş fakat Karmatiler onların hepsini kılıçtan geçirmişlerdir. Ebi's-Sâc ve diğer emirler katledilmiş, kalanlar ise Bağdat'a çıplak vaziyette erişmeyi başarmıştır. Bu durumu gören halife, Mûnis kumandasında bir ordu daha sevk ettiyse de bunlar da Karmatiler karşısında çareyi firarda bulup kaçmışlardır²⁸⁵.

Karmatiler, 929 senesinde eşi benzeri görülmemiş bir hadisenin ibtidasını oluşturmuşlardır. Tevriye günü Kâbe'ye baskın düzenleyerek onun kutsiyetini ayaklar altına almışlardır. Ebu Tahir liderliğinde Karmatiler, Kâbe'ye gelerek içerideki birçok kişiyi kılıçtan geçirerek mallarını yağmalamışlardır.²⁸⁶ Bu esnada Ebu Tahir: “*ben Allah'ım, ben Allah ileyim, yaratan benim*” demiştir. Civardaki insanlar ise kaçışarak Kâbe'nin örtüsüne yapışmışlar, yine de öldürülmekten kurtulamamışlardır. Ebu Tahir ve adamları Kâbe'nin örtüsünü parçalayarak Hacerü'l-Esved'i yanlarında götürmüşlerdir. Bütün bunları yaparken naralar atarak “*Ebabil kuşları nerede? Ebrehe askerlerine atılan taşlar nerede diye?*” bağırmışlardır.²⁸⁷ Bu hadise ile ilgili er-Rebi b. Süleyman şöyle söylemiştir: “*Karmatilerin orada buldukları yıl Mekke'deydim. İçlerinden biri, su oluşunu sökmek için Kâbe'nin üzerine tırmandı. Ben de onu izliyordum, fakat sonunda sabrım kalmadı. Ya rabbim! Daha ne kızdırabilir ki seni dedim. Bunun üzerine adam kafası üzerine yere çakılarak oracıkta öldü*”. Karmatilerin Mekke ve Kâbe'ye yaptıkları, Fatımi hükümdarı Ubeydullah Mehdi'ye ulaşınca, Ebu Tahir'in yaptıklarını kınayarak, “*bu yaptıklarınla bizim ve taraftarlarımızın, davet ve devletimizin küfür ve ilhâd ismini almasına neden oldun. Eğer Mekke insanları, hacılar ve diğerlerinden*

²⁸⁴ Azimli, X.yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler, s. 94.

²⁸⁵ Ahmet Cevdet, Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa, C.2, İstanbul 1977, s. 126.

²⁸⁶ Hodgson, a.g.e., s. 491.

²⁸⁷ Arslan, a.g.e., s. 244; Algül, a.g.e., s. 346; Azimli, X.yy'a Kadar Şii Karakterli Hareketler, s. 94; Nizamü'l-Mülk, Siyasetname, s. 246.

*almış olduğun malları iade etmeyip, Hacerü'l-esved'i yerine koymaz, Kâbe örtüsünü de iade etmezsen dünya ve ahirette ben yakandayım” demiştir. Karmatiler bu mukaddes taşı 951 senesine kadar iade etmemişlerdir.*²⁸⁸

Diğer taraftan Karmatiler bugünkü Cumhuriyet rejimine benzer bir yönetim tesis etmişti. Onlar yıkıldıktan sonra takriben iki-üç yüzyıl kadar daha “*Karmati Doktrini*” özellikle Bahreyn ve çevresinde etkili olmuştur²⁸⁹.

B. Abbâsî Halifeliğinin Ekonomik Hayatına Etkisi

Tarihi geçmişine baktığımız zaman İslâmiyetin gelişinden önce de Kafkas ve İran toprakları ticaret yollarının kavşak noktasıdır. Özellikle doğudan başlayıp Hazar denizi üstünden Batı'ya malların taşınmasında İpek Ticaret Yolu oldukça önemliydi. İslam ordularının hâkimiyetinden sonra bu ticari ilişkiler daha da gelişmiştir. Özellikle Don, Volga ve Kafkas ticaret yolunun açılması ekonomiyi canlandırmıştır²⁹⁰. Bu ticaret yolları hilafet açısından önemli bir gelir kaynağı, yeni ticari ilişkiler kurmak ve geliştirmek bakımından da iyi bir olanaktı. Fakat Hürremilerin isyan hareketlerinin ve sonrasında Bâbek İsyanının bu ticaret yolu üstünde bulunması, halifeliğin gelirlerini baltalamıştır²⁹¹.

Bâbek İsyanının giderek daha da güçlenmesi, bu bölgeyle alakalı ticaret yollarının kapanmasına sebep olmuş, tüccarlar da bu yolları kullanmaktan çekinmiştir. Bu da hilafetin ithalat ve ihracatına gölge düşürmüştür. Azerbaycan dolayları ticaret açısından güvelliğini yitirmiş, hilafet doğu ve kuzey ülkeleri ile ticaret yapmaktan vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır. Bunun yanında buralardan elde edilen gümrük vergileri toplanamamış, haraç vergileri de alınamamaya başlanmış ve böylece hilafet ekonomisi ciddi anlamda sarsılmıştır²⁹². Hilafet, isyanı bastırmakla uğraştığı süre boyunca da maddi yönden zarara uğramıştır. Çünkü Bâbek'in üstüne gönderilen ordunun ihtiyaçları, tahkimatların yapılması, kalelerin onarımı için ciddi bir bütçenin ayrılması gerekmektedir. Diğer taraftan böylesi çetrefilli bir isyan, sıradan bir askeri

²⁸⁸ Celalüddin Abdurrahman Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, çev. Onur Özatağ, İstanbul 2014, s. 70.

²⁸⁹ Arslan, a.g.e., s. 245.

²⁹⁰ *Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan 20. Asra Dek*, Red. Ziya Bünyadov, Azerbaycan Devleti Neşriyat, Bakü 1994, s. 271.

²⁹¹ Lewis, a.g.e., s. 138.

²⁹² Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, Ankara 1997, s. 133; *Azerbaycan Tarihi*, Red. Bünyadov, s. 217.

kuvvetle çözülemezdi. Bu sebeple bu iş için yeteneğine ve dehasına güvenilen Afşin görevlendirildi. Afşin'e bu isyanı bastırması için ciddi ücretler ödenmiştir. Bâbek İsyânını bastırılması için toplamda hilafetin iki milyon dinar harcama yaptığı ve bu miktarın hilafetin iki yıllık bütçesine eşdeğer olduğu belirtilmektedir²⁹³. Uzun yıllar boyunca isyanlarla mücadele edilmesi, isyanın gerçekleştiği bölgenin ekonomik açıdan toparlanmasını güçleştirmiştir. Dolayısıyla Bâbek İsyânı gerçekleştiği dönemde genel olarak ticari hayatı olumsuz yönde etkilemiş, Abbâsî gelirlerinin bir hayli düşmesine yol açmış ve akabinde ekonomik bakımdan Hilafetin güçlük çekmesine yol açmıştır²⁹⁴.

Bâbek İsyânının başladığı bölge, İslamiyet öncesi ticari yolların kesiştiği yerdir. Bu yol, doğudan, özellikle de Hazar Denizi ve Kafkaslar üzerinden Avrupa'ya taşınan ünlü İpek Yolu'ndan gelen ürünler için bir yoldu. Yine, güneyden Rusya'ya gelen ticaret yolları buradan geçmekteydi. Doğu Avrupa, Asya Kırgız ürünleri, Neft, Tabaklar²⁹⁵, her türlü meyve, tuz, balık, kokulu çeşitler²⁹⁶, yağ, ceviz, bal, tilki, samur derisi²⁹⁷, ipek, pamuk, gümüş, zeytinyağı, kumaşlar ve tarak ticareti yapılmaktaydı²⁹⁸. Ayrıca Tiflis, Cibal, Erdebil²⁹⁹ ve İpek Yolu'ndaki önemli ticaret yollarında³⁰⁰ boya, at, sırt çantası ve koku taşınmaktaydı. Bâbek İsyânı yoğun kuzey ticaret³⁰¹ yolunu ve Don-Volga Kafkasya ticaretini vurmıştır³⁰².

Bu isyanın patlaması bölgeye giden ticari yolları kapatmıştır³⁰³. Yatırımcılar bu bölgedeki stratejik nakliye yollarını kullanamaz hale gelmiştir³⁰⁴. Azerbaycan, halifelik için çok tehlikeli bir alandır. Halifelik merkezi buradaki ticaret gelirinden kâr elde edememeye başlamıştır. Doğu ve kuzeydeki birçok ülkeyle ticaret yapılmasında burası kilit konumundaydı.

Bâbek'in isyan ettiği bölge, Orta Asya ve Anadolu arasında uzun süredir önemli bir ticaret noktası olmuştur. Uzakdoğu'da Hazar Denizi ve Kuzeydoğu Avrupa'daki

²⁹³ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil*, s. 465-472.

²⁹⁴ Gurbanov, a.g.t., s. 170.

²⁹⁵ Ebu'l-Kasım Muhammed İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Darü'l-Mektebetü'l İskenderiye, Beyrut 1992, s. 414-415.

²⁹⁶ *Azerbaycan Tarihi*, Red. Bünyadov, s. 271.

²⁹⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 380.

²⁹⁸ el-Aziz, a.g.e., s. 88.

²⁹⁹ *Azerbaycan Tarihi*, Red. Bünyadov, s. 133.

³⁰⁰ el-Aziz, a.g.e., s. 87.

³⁰¹ Kemal Aliyev- Feride Aliyev, *Azerbaycan Antik Dövürde*, Bakü 1965, s. 94.

³⁰² Lewis, a.g.e., s. 138.

³⁰³ Bünyadov, a.g.e., s. 141.

³⁰⁴ Velihanlı, a.g.e., s. 55.

Volga Nehri Havzası ve İran Abbâsî Halifeliği açısından ticaretin canlı olduğu bölgelerdi. Bâbek taraftarları isyan etmeden önce bu yollar, halifelik için önemli bir gelir kaynağıydı. Halife bu isyan nedeniyle büyük ekonomik zarar görmüştür.

Abbâsî yönetimi bölgeden elde ettiği ticari geliri kaybetmiş ve daha önce Muğan, Arran, Hemedan ve kuzey İran'da toplanan vergileri de toplayamaz hale gelmiştir³⁰⁵. Bu arada isyanın yarattığı karışık ortamdan fayda sağlayan, vergi vermeyi reddeden Azerbaycan, İran, Ermenistan ve Gürcistan'daki yerel emirlikler, Abbâsî Hanedanlığı'nda ağır bir ekonomik etki yaratmıştır³⁰⁶.

Ayrıca Mu'tasım iki yılda Afşin'le savaşını bastırmak için her gün 10 bin, savaşmadığı her güne ise de 5000 dirhem ödemekteydi³⁰⁷. Bu süre iki yıl yedi ay devam etmiştir. Afşin'e 6,5 milyon dirhem gönderilmiştir. Mu'tasım'ın ödediği, öldüğü gün hazinesinin yalnızca 8 milyon dirhem olduğu göz önüne alındığında, isyan maliyetinin ne kadar büyük olduğu anlaşılabilir³⁰⁸. Yine 20 yıllık isyan sırasında bölgeye gönderilen asker eğitimi, tahkimat, kaleleri onarmak gibi masraflar da hazineyi tüketmiştir³⁰⁹. İmparatorluğun tamamı için iki yıllık bütçe gelirine eşit harcama, bu isyanın bastırılmasında kullanılmıştır³¹⁰. Bu süreçte hassa ordusunun sistemdeki etkinliği artmış ve çok büyük miktarlarda para harcanmıştır. Bu durum, halifeliğin hazinesinin boşalmasına neden olmuştur³¹¹. Bu şekilde harcanan bütçe yüzünden Halife Mutevekkil, askeri kaynak olarak 50.000 dinar dahi bulamamış, işkence görerek öldürülmüştür³¹². Bunların dışında, yıllardır devam eden savaşların bölgedeki tarımı etkilemesi, kentlerin yağmalanması, bölgedeki vergilerin toplanmasını giderek güçleştirmiştir³¹³.

Abbâsîlerin bir diğer kırılma noktası ise Halife Mutevekkil'in daha Me'mun zamanında Ortaasya'dan getirilen Türkler tarafından katledilmesidir. Halife Mutevekkil, Türkler tarafından suikaste uğrayınca, devlet tamamen onların hâkimiyeti altına girmiş

³⁰⁵ O dönem de Abbâsîler de toplanan bölgelerden toplanan vergilerin miktarı kıyaslamak için bk. Mehmet Aykaç, a.g.e., s. 133.

³⁰⁶ Elçibey, a.g.m., s. 37.

³⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 478.

³⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 461.

³⁰⁹ Yazıcı, a.g.e., s. 20.

³¹⁰ Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 262.

³¹¹ Mesudi, *Mürüccü'z-Zeheb*, s. 305.

³¹² İbnü'l-Esîr, *el Kâmil*, s. 195.

³¹³ Elçibey, a.g.m., s. 38.

ve onlar kimi isterse Hilafeti ona tevdi etmişlerdir. Hatta IX. yüzyılın genel anlayışı şu şekildeydi: “*Türkler kimi isterse o halife olur*”. Bu durum bize Türklerin ne denli kuvvetli ve hilafette ne derece belirleyici olduğunu kanıtlamaktadır.

Halife Mütevekkil’in öldürülmesinden sonra Abbâsî Halifeliği büyük bir inkıraza doğru sürüklenmiştir. Bunun en büyük sebebi Türklerin amansız uygulamalarıydı. Zira Mütevekkil’in katledilmesinden sonra tahta çıkan tüm halifeler onların marifetiyle işbaşına gelmişlerdir. Muntasır, Müstain, Mu’tezz ve Mühtedi dönemleri 861-870 yılları arasını kapsamaktadır. Elbette hızlı halife değişiklikleri istikrarı da olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde Abbâsîlerin maruz kaldığı siyasi buhranlar beraberinde ekonomik sıkıntıları da getirmiş, enflasyon her alanda kendini göstermiş; metaya uygulanan fiyat artırımını, vatandaşın alım gücünü hissedilir bir şekilde düşürmüştür.

C. Abbâsî Halifeliğinin Sosyal Hayatına Etkisi

Bâbek’in merkezi Bezz’in ele geçirilmesinden sonra Azerbaycan-İran bölgesinde genel olarak Hürremiyye karakterli isyanlar durmadı. Bâbek ile beraber güçlü bir şekilde başlayan gerilla yöntemlerini, diğer fraksiyonlar da kullanarak isyan ettiler. Şurası kesindir ki Abbâsî hilafet merkezi, Bâbek’ten sonra Azerbaycan ve Kafkaslarda, bir ara bir aile devleti gibi olan Saciler³¹⁴ hâkimiyet kurmaya çalışsa da tam bir hâkimiyet kuramamıştır. Bu da Bâbekiyye hareketinin kuvvetini göstermesi bakımından önemlidir.

Bâbek’in idamından sonra komşu ülkelere sığınan³¹⁵ Bâbek destekçileri ilerki yıllarda buralarda kendi fikirlerine benzer hareketlerin oluşmasına ortam hazırlamıştır ve kendilerindeki isyan kültürünü bu yerlere taşımışlardır. Mazyari, Batini, Babai, İsmaili, Zenci hatta o dönemdeki Mısır isyanları³¹⁶ Bâbek İsyanının etkisinde kalmış olan isyanlardır³¹⁷. Dolayısıyla Bâbek’in ideolojisi, yoksul ve kölelerin çeşitli zamanlarda hilafete karşı keskin silahı haline gelmiş ve onlara aşılmıştır. Bu hareketlerin, İslam dünyasına yaydıkları terör ve korku düşünüldüğünde Bâbek’in isyanı adeta İslam dünyasına korku salmıştır denilebilir. Onun etkisi asırlar boyu devam

³¹⁴ Bu devlet kendi parasını basan yarı bağımsız devletti. Bkz. Yazıcı, a.g.e., s. 93.

³¹⁵ İbn Kesir, *el-Bidaye*, s. 285.

³¹⁶ Elçibey, a.g.m., s. 40.

³¹⁷ Cüzi, a.g.e., s. 88.

etmiştir. Bâbek bir manada mağlup olduğu Abbâsîlerden bu isyanlarla intikamını almıştır. Bâbek'in Abbâsî Hilafetine vurduğu darbelerden en mühimi olanı kendilerinden sonraki isyanlara ilham kaynağı olmasındır³¹⁸.

İslam dünyası topraklarında gelişen isyanların çoğunda onun tesiri görülmektedir. Bu isyanlar, Hilafetin nüfuzunun kırılmasına neden olmuştur. Çünkü Bâbekiyye İsyanı güçlü hilafet merkezinin aciz bırakılabileceğini göstererek sonraki isyanlara örnek olmuştur. Bir örnek vermek gerekirse 834'de Zuttların isyanları da bir tesadüf değildir. Çünkü Zuttların isyan teşebbüsündeki ilham kaynağı Bâbekiler'dir³¹⁹. Bu dönemlerde meydana gelen Zendeka ayaklanmaları ve daha çok kültürel alanda faaliyet gösteren Şuubiyye hareketlerinin yapılarında da bu hareketin etkileri rahatlıkla görülebilir. Bu hareketlerde Arap egemenliğine son verip Farisi bir geleneği hâkim kılmak temel amaçtı³²⁰.

Birçok ayaklanmaya kaynaklık eden Bâbek'in isyanı, kendisinden yüzyıllar sonra İran'da ortaya çıkan ayaklanmalara da ilham kaynağı olmuştur. Sonraki yıllarda bölgede ortaya çıkan Babiler de Bâbek'in usullerini kullanmışlardır³²¹. Bu bağlamda Rafizi mezheplerinin de şiarı haline gelen Bâbek'in düşüncelerini, bazı müellifler Alevi unsurlar içinde de değerlendirmişlerdir.

Bâbek'in etkisinin kendinden sonraki dönemlerde farklı isimlerle ortaya çıktığı bilinmektedir. Halep'te İsmaili; Mısır'da, Bağdat'ın güneyinde, Maveraunnehir'de ve Gazveyn'de Karmati; İsfahan'da Batini³²², olarak ortaya çıkmıştır³²³.

Bu isyanlar nedeniyle VIII. yüzyılın sonlarında Çin sınırlarından Atlas Okyanusuna kadarki coğrafyada hâkimiyet kuran Abbâsîler, Bâbek İsyanı ile gelişen bu ayaklanmalar süreciyle nerdeyse sadece Bağdat'a hükmeden küçük bir emirlik haline gelmiş, Bağdad'ı bile zor koruyabilmişler.

D.Abbâsî Halifeliğinin Dini Hayatına Etkisi

1. Mu'tezile'nin Halifeliğin Resmi Mezhebi Olması

³¹⁸ Velihanlı, a.g.e., s. 57.

³¹⁹ Elçibey, a.g.m., s. 43.

³²⁰ Dûri, *İslam İktisat Tarihi*, s. 91.

³²¹ Gerolf, a.g.e., s. 61.

³²² Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 315.

³²³ Elçibey, a.g.m., s. 55.

Mu'tâsım döneminin en önemli fikri ve ilmi hareketi Mu'tezile mezhebinin tevhid akidesinin bir gereği olan Halku'l-Kur'ân (Kur'ân'ın yaratılmışlığı) konusudur. Mu'tezile, kelimesinin anlamı “*ayırarak, uzaklaştırmak*” anlamındaki “*a-z-l*” kökünden türemiştir. Terk eden, ayrılan, ayrılıp bir köşeye çekilen anlamına gelmektedir³²⁴. Bu ismin ilk defa kimler için kullanıldığı noktasında kaynaklarda farklı malumat mevcuttur. Ancak bu bilgilerde itikadi bir fırkalaşma değil, siyasi mefhumda tarafsızlık kastedilmiştir³²⁵. İtikadi bir terim olarak Mu'tezile isminin ortaya çıkışı hususunda farklı malumat mevcuttur. Ancak kabul gören bilgi Hasan Basrî ile Vâsıl b. Atâ arasında vuku bulan hadisedir. Hadise şu şekildedir: Hasan Basrî'ye büyük günah işleyenlerin durumu ile ilgili soru sorulmuştur. Vâsıl b. Atâ hocasının cevabını beklemeden kendisi “Büyük günah işleyenin kâfir ya da mümin olduğu düşüncesinde değilim, o kimse “*El-menzile beyne'l-menziletayn*” durumundadır. “*Ne mümindir o kişi, ne de kâfirdir*” diye cevaplamıştır. Ardından mescidin bir köşesine çekilerek bu düşüncesini başka bir gruba açıklamaya başlamıştır. Bunun üzerine muallimi “*Vâsıl bizden ayrıldı.*” demiştir. Bu nedenle Vâsıl b. Atâ ve taraftarları büyük günah işleyen bir Müslümanın konumu hakkında “*El-menzile beyne'l-menziletayn*” görüşünü ileri sürdüklerinden sonra “Mu'tezile” ismiyle anılmışlardır. Özetle hicri II. asrın başından itibaren büyük günah işleyeninin durumu, insanın hürriyeti, tevhid ve sıfatlar gibi konularda akli ön planda tutarak, diğer fırkalardan daha özgün bir anlayış ortaya koyan gurubun ismi olmuştur.

Mu'tezile için kısaca akli ön planda tutan, akılla naklin çatıştığı noktalarda akılla nakli tevil eden bir söz metodudur diyebiliriz. Böylece Mu'tezile, İslam dünyasını etkileyen felsefe hareketinin mefhumu, yeni fethedilen yerlerin sosyal kültürel siyasi ve dini problemleriyle ilgilenme ve bunlara çözümler üretme çabaları neticesinde yeni bir kimlik kazanmış, söz konusu meseleler karşısında akli ön planda tutarak çözümler üretmeye çalışmıştır³²⁶.

Mezhebin tarihi sürecine bakacak olduğumuzda Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve sonrasında Hz. Ali'nin halife seçilmesi ile birlikte Hz. Ali ve Muaviye arasında cereyan eden iktidar mücadelesi nedeniyle savaşmak durumunda kalmışlar ve bu savaş Müslümanların birbirlerini öldürmeleri ile sonuçlanmıştır. Bu durum “*Mürtekeb-i*

³²⁴ Ebû'l-Fazl Cemaleddin Muhammed Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. XIII, Beyrut 1966, s. 400.

³²⁵ İlyas Çelebi, “Mu'tezile,” *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2016, s. 391.

³²⁶ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 2016, s. 198.

Kebîre” yani; büyük günah işleyenlerinin durumunun ne olacağı sorusunu gündeme getirdirmiştir. Mu'tezile'den önce bu soruya Haricîler, büyük günah işleyen Müslüman'ın cehennemlik olduğunu, Mürcie ise Müslümanın akıbetinin kul tarafından bilinemeyeceğini Allah'ın bileceğini anlatır. Vâsıl b. Atâ ve kayınbiraderi Amr b. Ubeyd ise Hariciye ve Mürcie'nin görüşlerine karşı yeni bir fikir geliştirerek yeni bir ekolün esaslarını attılar. Bu sayede Mu'tezile tarih sahnesine çıktı³²⁷.

Emeviler döneminde ise Emevî yönetiminin bazı uygulamaları Vâsıl ve taraftarlarınca eleştirilmeye başlandı. Mu'tezile mensupları fiili olmasa da sözlü olarak Emevîler'in uygulamalarını eleştirmiş, ancak Haricîler gibi açık tavır alamamışlardır. Yöneticilerden uzak duran Vâsıl, İslam dünyasının çeşitli memleketlerinde gönderdiği davetçilerle pek çok taraftar kazanmıştır³²⁸.

Vâsıl'ın ölümünden sonra kayınbiraderi Amr b. Ubeyd hareketin liderliğini üstlenmiştir. Siyasi konularda Vâsıl'dan farklı fikirler taşıyan Amr, faaliyetlerini Basra ve Bağdat'la sınırlı tuttu. Abbâsî halifesi Ca'fer el-Mansur'un yakın arkadaşı olmasına rağmen siyasi olarak tarafsız olmayı tercih etti. Ancak Mu'tezile taraftarlarından bir grup, Abbâsîler'e karşı olan bir isyan da yer almaları hasebi ile devlet ile mezhebin arası buzuldu. Bu süre zarfında mezhep gelişme imkânı bulamadı. Hârûn Reşîd'in iktidara gelmesi ile Mu'tezilîler yeniden itibar kazanmaya başladı. Mu'tezilî âlimlerin bilgisine ve ikna gücüne güvenen halife bunların bazılarını Çin'den Bizans'a kadar olan geniş bir bölgeye davetçi olarak gönderdi. Me'mûn'un hükme gelmesi ile birlikte mezhebin yıldızı parladı. Hatta altın dönemini yaşadı diyebiliriz. Halife'nin Mu'tezile'ye itibar kazandırmasının nedeni kaynaklarda Ehl-i Hadis ve Şia'ya karşı onlardan istifade etmek istemesi olarak yorumlanmaktadır³²⁹. Me'mûn ilme önem gösteren bir halife idi. Onun halifeliği dönemi felsefi ve kelâmî düşüncenin gelişmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Sarayında birçok ilmi tartışmalar düzenler, farklı düşüncede olan kişilere hoşgörü ile yaklaşırdı. Son zamanlarında düzenlemiş olduğu tartışmalarda Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine büyük bir önem vermeye başlamıştı³³⁰. Böylece sarayda nüfuz elde eden Mu'tezilîler, Bişr b. Mutemir ve önde gelen Mu'tezilî âlimler tarafından halifeyi büyük oranda etkilemişlerdir. Kısa süre içinde Mu'tezilî fikirler, devletin

³²⁷ H. Bulut, a.g.e., s. 199.

³²⁸ H. Bulut, a.g.e., s. 199.

³²⁹ H. Bulut, a.g.e., s. 200.

³³⁰ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İstanbul 2002, s. 227.

desteğini alarak sarayda, ilim meclislerinde ve siyasi sahada belirgin hale gelmiştir.³³¹ Neticede Me'mûn tarafından devletin resmi mezhebi olarak ilan edilmiştir. Böylece Tevhid esasının bir gereği olan “*Halku'l-Kur'ân*” meselesi Me'mûn devrinden itibaren devletin resmi politikası haline gelmiştir³³². Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenler “Mihne” adı verilen baskı ve işkenceye tabi tutulmuşlardır. Bu politikanın izlenmesinde vezir Ahmed b. Ebû Duâd'ın büyük katkıları olmuştur.

Me'mûn devrinde başlayan Mihne siyaseti Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde de devam ettirildi. Ancak Mütevekkil döneminde bu uygulamaya son verilerek, Mu'tezile'ye verilen destek çekildi ve Mu'tezilî âlimlerin çoğu tasfiye edildi. Devletin gücünden faydalanarak kendi doktrinlerini halka zorla yaymaya çalışan Mu'tezile'ye karşı bir nefret oluşmaya başladı. Bir taraftan ferdin hürriyetini savunduğunu söylerken, diğer taraftan baskıcılığa destek vermesi mezhebin çöküşünü hızlandırdı. Mâtürîdî ile Eş'ârî'nin Sünnî sözün ekolünü kurmaları da Mu'tezile için ağır bir darbe oldu. Zaman zaman kendini toparlamaya çalışsa da varlığını uzun süre devam ettirme imkânı bulamadı.

Abbâsîlerin güç kaybedip Büveyhoğulları'na mahkûm olmaları ile yeniden yıldızı parlayan Mu'tezile, halife Kadir-Billâh'ın kendilerine cephe alması ve Gazneliler tarafından Büveyhoğulları'nın yıkılması ile beraber çöküşleri hızlandı. Tamamen himayesiz kalan Mu'tezilîler göç etmek zorunda kaldılar. Fakat Selçuklular'ın Gazneliler'i mağlup edip Bağdat'ta kontrolü ele almaları ile beraber Mu'tezilîlerin yeniden yıldızı parladı. Tuğrul Bey'in veziri Kündürî aşırı Mu'tezile taraftarı idi. Mu'tezile'ye mensup âlimleri önemli görevlere getirerek birçok Sünnî âlimi sürgüne göndermiştir. Ancak vezirin görevden alınması ile beraber Mu'tezile'nin siyasi desteği sona ermiştir. Nizamü'l-Mülk'ün vezirliği devrinde ise sürgünde olan Sünnî ve Eş'ârî âlimlerin geri dönmesi sağlanmıştır. Nizamü'l-Mülk medreseler açtırarak Eş'ârî âlimlere burada önemli görevler vermiştir. Böylece Nizamü'l-Mülk'ün verdiği yardımla kuvvetlenen Eş'ârilik, Mu'tezile'nin büyük bir darbe almasına sebep olmuştur. Cüveynî ve Gazalî gibi âlimlerin Mu'tezile'ye yönelttiği tenkitler sonucunda Bağdat'ta tutunamayan Mu'tezile mensupları, Horasan ve Harizm bölgesine göç etmek zorunda

³³¹ Muharrem Akoğlu, “Mu'tezilenin Tarihsel Seyrinde Mihne”, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ed.M.Mahfuz Söylemez, Ankara, Ankara 2012, s. 44.

³³² Akoğlu, a.g.m., s. 50.

kalmışlardır. Bu bölgede Zehamşerî tarafından devam ettirilmiştir³³³. Sonraki dönemde ise Mu'tezile Sünnî kelam ekolünün doğması ile silikleşmiş olsa da tamamen yok olmadan Şia, İmamiye içerisinde varlığını sürdürmeye devam ettirmiştir³³⁴.

2. Halku'l-Kur'ân Doktrini ve Mihne Süreci

Kısaca tarihi seyrini ele aldığımız zaman Mu'tezile mezhebinin konumuz açısından ehemmiyet arz eden bölümü Me'mûn döneminde devletin resmi ideolojisi haline getirilen "*Halku'l-Kur'ân*" doktrini ve onun bir sonucu olan Mihne meselesinin Mu'tasım dönemindeki seyrinin nasıl devam ettiği. Aynı zamanda bu hareketin Mu'tasım dönemindeki siyasi, sosyal, fikri alana etkileri incelenecektir.

Mihne, Arapça anlamı "*me-ha-ne*" kökünden türemiştir. Sözlükte sınamak, denemek, bir şeyin hakikatini bulmak, inceliklerini düşünmek, imtihan etmek, soruşturmak, sıkıştırmak, boyun eğdirmek, kamçıyı vurarak dövmek, eziyet etmek³³⁵ gibi anlamlara gelmektedir. Genel kavram olarak belirli bir inanç ve bu inanç sisteminin kabulü için dini sorgulama, yargılamaya denilmektedir

Araştırma konusu ile ilgili olan Mihne ise; Me'mûn'un Hilafetinin son dönemlerinde Bizans'a sefere çıktığı bir zaman diliminde Bağdat'taki vekili İshak b. İbrahim'e ard arda gönderdiği mektuplarla 827 senesinde fiili olarak başlayan, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde devam eden, Mütevekkil'in 846 yılında halife olmasıyla son bulan devletin resmi anlayışını iktidar gücüyle benimsetmek hedefiyle uygulanan sürecin adıdır³³⁶. Mihne politikasının asıl konusu ise "*Halku'l-Kur'ân*" yani Kur'ân'nın yaratılmışlığı meselesidir. Mu'tezile kelamcıları İslam dininin esas ilkelerini "*Usûl- i Hamse*" başlığı altında ele almışlardır. Bunlar: Tevhid, El-Menzile Beyne'l-Menzileteyn (iki yer arasında bir yer), Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-Münker (iyiliği emretme kötülükten sakındırmak) ve adalettir³³⁷. Halku'l-Kur'ân meselesi ise mezhebin "*Tevhid*" akidesinin bir neticesidir. Onlara göre Tevhid, Allah'ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde bir olduğunu kabul etmek anlamına gelir. Usûl-i Hamse'nin temelini teşkil eder. Mu'tezilenin tevhid prensibi Allah'ı sıfatlardan arındırma anlayışı üzerine inşa

³³³ H. Bulut, a.g.e., s. 201-202.

³³⁴ H. Bulut, a.g.e., s. 201-202.

³³⁵ H. Bulut, a.g.e., s. 401.

³³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 423.

³³⁷ Çelebi, a.g.m., s. 395.

edilmiştir. Şöyleki, Onlara göre tek kadim varlık Allah'ın zatıdır. Allah dışındaki hiçbir varlık eski değildir. Hal böyle iken, zatî sıfatlarının kaynağı da Allah'tır. Allah'ın sıfatları da zatının aynıdır. Yani Allah, zatı ile bilir, zatıyla işitir. Allah'ın zatı dışında ayrıca sıfatları yoktur³³⁸.

Bu inancın bir gereği olarak Mu'tezile kelamcıları kadim anlamları zattan ayrı kabul etmediği gibi, Allah'ın zatını havâdise mahal teşkil etmemesi için de hâdis manaları reddetmişlerdir. Bu nedenle kelam sıfatının Allah'a nispet edilmesine karşı çıkmış ve Kelâmullah'ın mahlûk olduğu görüşünü savunmuşlardır³³⁹.

Mu'tezile, 3 aşamalı bir süreçle siyasette etkili bir pozisyona getirildi. İlk aşamada; halifenin oluşturduğu ilim ve fikir meclislerine dâhil edildi. İkinci aşamada iktidar elitine yakın durarak halifenin şahsında yönetimi etkilemesi sağlandı. Hatta bazı Mu'tezilî görüşler halife tarafından resmen kabul edildi. Üçüncü aşamada ilim meclislerinde tartışılan konular, ön saflarda yer aldığı pozisyonda Mihne'ye dönüştürüldü³⁴⁰. Mihne'ye giden sürecin üçüncü aşaması halife Me'mûn'un 833 tarihinde Bizans'a karşı sefere çıktığı bir zaman diliminde başlatıldı. Bu aşamanın en dikkat çeken özelliği ilim meclislerinde ilk günden itibaren tartışılarak olgunlaşan Halku'l-Kur'ân fikrinin adeta siyasallaşmasıdır³⁴¹. Ancak Me'mûn'un bunu sonuçlandırmaya ömrü vefa etmedi. O da bu uygulamaları kendisinden sonraki halifeye miras olarak bıraktı. Uygulamanın miras bırakılması bu durumun bir devlet politikası haline getirildiğinin göstergesidir. Me'mûn kendisinden sonra halife olmasını istediği Mu'tasım'a: *"Kur'ân hakkında kardeşinin yolunu takip ederek onun yaşantısını örnek al, Ebû Abdillâh Ahmed b. Duâd'ı yanından ayırma, her işini onunla istişare et, ona danış çünkü o buna layık insandır"* diyerek, bu siyaseti uygularken kimin desteğini alacağı ve nasıl başarılı olacağı doğrultusunda kardeşini yönlendirmiş oldu. Me'mûn'un isteğine uyan Mu'tasım, daha da ileri giderek Ahmed b. Ebi Duâd, Kâdî'l-Kudât olarak atadı. Açık olan her şey onun izni dâhilinde gerçekleşmekte idi. Mu'tasım herhangi bir problemle karşılaştığı zaman ona danışır, onun istekleri doğrultusunda hareket ederdi. Böylece Ahmed b. Ebi Duâd resmi soruşturmayı ve buna dayalı politikayı yönlendiren

³³⁸ Abdülcebbar, a.g.e., s. 30; H. Bulut, a.g.e., s. 211.

³³⁹ Abdülcebbar, a.g.e., s. 30; H. Bulut, a.g.e., s. 212.

³⁴⁰ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 109.

³⁴¹ Akoğlu, a.g.e., s. 110.

bir isim oldu³⁴². Mu'tasım devri, mihne uygulamalarının en sert şekilde uygulandığı zaman dilimi olma özelliğine sahiptir. İbn Ebi Du'âd'ın öncülüğünde "Halku'l-Kur'an" fikri başta olmak üzere Mu'tezile ile bütünleşen kelami meseleler devlet politikası haline geldi. Vilayetlere genelgeler gönderilerek, çocuklara verilen eğitimlerin Mu'tezilî fikir doğrultusunda yapılması emredildi. Mu'tezilî görüşleri kabul etmeyen pek çok kimse, çok şiddetli baskı ve zulümlere maruz kaldı. Mu'tasım döneminde Mihne'ye tabi tutulan hadis ve fıkıh âlimlerinden bazıları şunlardır:

- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshak b. es-Sabbâh El-Kindî:

Fıkıh ve hadis âlimlerindendir. Yapılan soruşturmada Kur'an'ın mahlûk olduğunu da olmadığını da reddetmiştir. Bu tutumundan dolayı Mu'tasım kendisine ev hapsi cezası verilmesini istemiştir. Fetva vermesi yasaklanmıştır.

- Nuaym b. Hammâd:

Hadis ve fıkıh âlimlerindendir. Soruşturma için Mısır'dan Bağdat'a götürülmüştür.

Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunda halifenin istediği cevabı vermediği için zincire vurularak hapsedilmiş ve hapisanede ölmüştür.

- Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Yahyâ el-Mısırî el-Büveyfî:

Hadis âlimlerinden biridir. Mısır'dan Bağdat'a soruşturma için getirilmiştir. Kendisine yöneltilen soruya halifenin istediği cevabı vermeyince ayakları ve elleri zincire vurularak zindana atılmıştır. Zincirlerle ellerinden, ayaklarından ve boynundan bağlanarak bir duvara gerilmiştir. Hatta yemek yemesine, yatmasına ve taharet yapmasına izin verilmemiştir. Kendisine yapılan işkence bununla kalmayıp her gün kırbaçlanmıştır.

- Ahmed b. Hanbel:

Mu'tasım döneminde baskının üzerinde yoğunlaştığı hadis ve fıkıh âlimlerinin en önde gelen ismidir. Me'mûn'un vefat etmesi ile Sâmerâ'ya getirilen Ahmed b. Hanbel 14 ay süre ile hapiste tutulmuş, daha sonra prangaya vurulmuş bir şekilde İshak b. İbrahim'in evine nakledilmiş ve burada 3 gün boyunca sorgulanarak Kur'an'ın mahlûk oluşu fikri ona kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Bütün bu çabalara karşın Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen İbn Hanbel, daha sonra ikna edilmek üzere

³⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. 231.

saraya gönderilmiştir. İshak b. İbrahim onu saraya göndermeden önce “*Ey Ahmed! Hayatın büyük tehlikede, halife seni öldürmeyip dayak cezası vereceğine ve daha sonra seni zindana atacağı üzerine yemin etti.*” diye uyararak Kur’ân’ın mahlûk olduğunu kabul etmesini istedi³⁴³.

Halifenin huzuruna götürülen Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Ebi Duâd, Kadı Abdurrahman b. İshak ve birçok kadı karşısında yeniden sorguya çekildi. Bütün ısrarlara rağmen düşüncesini değiştirmede. Kendisine sunulan akli delillere karşı kendisini nakli delillerle savundu. Akıl yürütme yolu ile kendisine sorulan sorulara “*Bu konuda bir şey bilmiyorum, bana Allah’ın kitabından ve peygamberin sünnetinden bir şey getirin!*” şeklinde cevap veren Ahmed b. Hanbel 3 gün boyunca ikna edilemeyince durum Mu’tasım’a bildirildi. Bu çabaların da işe yaramadığını öğrenen halife kendisine fiziki şiddet uygulanmasını emrederek onu kırbaçlattı. Kırbaçlama olayı Ahmed b. Hanbel bayılıncaya kadar devam etti. Ancak bu işkencelere rağmen Ahmed b. Hanbel görüşünü değiştirmede³⁴⁴. Bazı kimseler Mu’tasım’a Ahmed b. Hanbel’i öldürerek ondan kurtulma teklifinde bulunmuşlarsa da halife Mihne uygulamaları çerçevesinde ön plana çıkan Ahmed b. Hanbel’in etrafında toplanan ve ona sempati duyan insanların taşkınlık çıkarmasından korkarak onların bu teklifini kabul etmemiştir. Ahmed b. Hanbel’i evine göndererek bir süre baskı politikalarını askıya almıştır³⁴⁵.

Mu’tasım’ın Hilafetinin son yıllarında halkın tepkisi karşısında Mihne uygulamaları hafifletilmiş, hatta toplumun genelini ilgilendiren bir hadise olmaktan çıkarılarak bireyselleştirilmiştir. Buradan hareketle mihne süreci için şunları söylemek mümkündür: Dört halife döneminden günümüze kadar gelen dinin ve dini söylemlerin siyasete alet edilişinin göstergelerinden birisidir. Me’mûn devrinin sonlarına doğru başlatılan ve Mu’tasım döneminin en önemli siyasi ve dini hareketi olarak görülen Mihne süreci, İslam düşünce tarihindeki en önemli kırılma noktalarından biridir. Bu dönemde fikir özgürlüğüne adeta pranga vurulmuştur. Mihne, devlet yönetimi altında bulunan tüm halka uygulanmakla birlikte hadisçiler, fakihler ve devlet görevlileri üzerinde yoğunluk göstermiştir. Böylece devlet, âlimlerin ve fakihlerin toplumdaki gücünü kırarak dini noktada hilafet makamının üstünlüğü vurgulanmak talep etmiştir.

³⁴³ Ebû Abdullah b. Hanbel b. İshak b. Hanbel, *Zikru Mihneti’l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk: Muhammed Nağas, ? 1984, s. 60-61.

³⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XIV, s. 233.

³⁴⁵ Hanbel b. İshak, *Zikru Mihneti*, s. 60-61.

Uygulanan politikalara bakıldığında, Mu'tasım döneminde Abbâsî toplumunun ilmi ve siyasi kanalının büyük oranda zorunlu bir fikri değişime tabi tutulduğunu görüyoruz. Mihne süreci, halka uygulanan baskı, yapılan işkenceler ve verilen ağır cezalar göz önüne alındığında Abbâsî tarihinde toplumun derin yaralar aldığı, en ağır insanlık dramının yaşandığı dönemlerden biridir.

Mu'tasım döneminden sonra ise yavaş yavaş hafifletilen mihne hareketi halife Mütevekkil tarafından sona erdirilmiştir. Ancak bu durum karşı mihne hareketini doğurmuştur. Mihne'ye destek veren herkes dışlanmış; Mu'tezile siyasi, dini ve sosyal alanda büyük bir itibar kaybı yaşamıştır. Bu süreçten sonra Mu'tezile'den büyük oranda kopmalar yaşanmıştır. Mihne sürecinde yıldızı parlayan Ahmed b. Hanbel ve onun temsil ettiği Ehl-i Sünnet görüşünün etkisi artarak, siyaset ve din üzerinde önemli bir konuma gelmiştir. Böylece Ehl-i Hadis ve onun temsilcisi Ahmed b. Hanbel güçlenirken Mu'tezile büyük bir çöküş yaşamıştır. Ehl-i Sünnet itikadının hadis, tefsir ve kelam gibi ilimlere tesiri büyük oranda artmıştır.³⁴⁶ Bu süreçten sonra insanlar birbirlerine mihne karşısındaki tutumlarına göre muamele etmeye başlamış, ilişkiler ona göre düzenlenmiştir. Hoca talebesine; talebe hocasına düşman olmuştur. Kendileri gibi düşünmeyenler toplumdan dışlanmıştır. Halku'l Kur'ân anlayışı devlet politikası olmaktan çıkarıldığı için; başta fakihler olmak üzere bu fikri benimseyen devlet erkânı resmi görevlerden uzaklaştırılmışlardır.

Kısaca Me'mûn döneminin sonlarına doğru başlatılan ve Mu'tasım döneminin en önemli dini ve siyasi hareketi olarak görülen Mihne süreci, İslam düşünce tarihindeki en önemli kırılma noktalarından biridir. Mu'tasım döneminden sonra karşı Mihne hareketine dönüşmüştür. Toplumun dini ve siyasi görüşleri Mu'tezilî akımdan uzaklaşarak Ehl-i Sünnet anlayışı çerçevesinde inşa edilmeye başlanmıştır. Bu durum sosyal yaşama ve kültürel motiflere de büyük oranda etki etmiştir

³⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XIV, s. 234.

SONUÇ

Abbâsî Halifeliği zamanında ortaya çıkan Bâbek İsyanı sadece Abbâsîleri değil, dünya tarihinde de ciddi etkiler bırakması bakımından oldukça önemli bir harekettir. Nitekim Bâbek İsyanı, Abbâsî yönetiminin dağılmasına ve yerine yeni devletlerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Başlarda Abbâsî yönetimince çok ciddiye alınmayan ufak çaplı bir başkaldırı olarak değerlendirilen Bâbek hareketi, zamanla Azerbaycan'ın büyük bir kısmı ile İran'ın çeşitli bölgelerine yayılmış, destekçilerinin sayısı kısa sürede önemli sayıya ulaşmıştır.

Dönemin kudretli devletlerinden biri olarak görülen Abbâsîlerin içerisinde böyle bir isyan hareketinin giderek daha da köklenebilmesi üzerinde durulması gereken bir konudur. Nitekim Abbâsî Halifeliğinin bu isyanı bastırması, yol açtığı zararları telafi edebilmesi yıllarını almıştır. Ayrıca Bâbek tehlikesi ortadan kaldırılmasına rağmen etkileri sürmüştür. İsyanın başarılı olmasında etkili olan diğer faktörler ise Bâbek'in yerli halkın desteğini alabilmiş olmasıdır. Ağır vergiler altında ezilen toplumun alt tabakasından kimseler ve Abbâsî yönetiminden memnun olmayanlar hızla Bâbek'in çevresinde toplanmaya başlamıştır.

Bâbek hareketi bir anda oluşmuş, yönetime karşı basit bir tepkisellik içeren hareket değildir. Bu hareket bilindiği üzere Hürremilerin devamı niteliğinde olup, önderleri bu kişiye istinaden “Bâbekiler” denmiştir. Emeviler döneminden bu yana izlenen Arap milliyetçiliği politikası, yöneticilerin ihtişam ve şatafat içerisinde yaşarken uygulanan ağır vergi politikaları ve iskân siyaseti, mevalilere yönelik tutumlar halkın özellikle aşağı tabakasından gittikçe yönetime karşı kin beslemesine yol açmıştır. Çare olarak da Bâbek görülmüş ve ona destek vermişlerdir. Hâlbuki Emevilere karşı, bahsedilen bu meselelerden dolayı zamanında tepki oluşmuş ve Emevilerin yıkılma süreçlerini hızlandırmıştır. Emevilerin düştükleri hatadan gerekli dersi almamış olan Abbâsîler de benzer sebeplerle ciddi isyan hareketleri meydana gelmiştir. Bâbek hareketi, her ne kadar Hürremilerin bir devamı olsa da en çok ses getiren bir isyan hareketi olmuştur. Bâbek o dönemde, İslam karşıtı olmakla, ahlak dışı öğretileri yaymakla ve insanlık dışı bir yaşayışı benimsemekle eleştirilmiştir.

Bâbek'e yönelik eleştirilerin veya onunla ilgili verilen malumatların ne kadarı doğrudur tartışma konusudur. Çünkü Bâbek'i efsaneleştiren, abartılı bir anlatıma sahip

kaynaklara rastlamak mümkün olduğu gibi, onu aşırı yeren kaynaklara da rastlamak mümkündür. Diğer taraftan insanlık dışı bir yaşayışı benimsemiş olmaları; dağlık, engebeli ve olumsuz coğrafi şartları yaşam alanı olarak benimsemelerinden ve toplumun bir kesimi tarafından dışlanmalarından ileri gelmiştir. Bâbek'in İslam diniyle çelişen öğretileri benimsemiş olduğu ise kaynaklarda sıklıkla geçmektedir. İslam dünyasının Hilafetinde, bütün olumsuz şartlara rağmen var olma çabaları ve kökenini Mecusilik'ten alan görüşler benimsemeleri sebebiyle İslamiyet'i yıpratıcı bir girişim olarak değerlendirilmeleri abes karşılanmamalıdır.

Bâbek İsyanının başka bir önemli etkisi ise Abbâsî yönetiminin merkezi otoritesini sarsması, isyanın bastırılmasına rağmen Abbâsî Halifeliğinin yıkılma sürecine girmekten kurtulamaması ve halifenin mutlak yetkisini giderek yitirmesidir. Nitekim bu isyandan sonra Abbâsî halifelerinin eski kudretleri ve İslam dünyası üzerindeki otoriteleri kalmamıştır.

Abbâsî Halifeliğinin başlarda bu isyanı önemsememesi, devlet için büyük bir probleme dönüşmesine yol açmıştır. Ancak Halife Mu'tasım zamanında savaşçı kabiliyetleriyle bilinen Türklere orduda görev verilmesi ve hassa ordusunun oluşturulmasıyla bu sorunla zor da olsa başa çıkılabildiği görülmüştür. Öte yandan Abbâsî yönetiminin tüm olanaklarını ve enerjisini bu mesele için harcaması, devleti ilgilendiren diğer sorunların ihmal edilmesine yol açmıştır. Nitekim oluşan boşluktan yararlanan, eyaletler yarı bağımsız hareket etmeye başlamış, bunun sonucunda da yıllarca isyana büyük masraflar yapılmıştır. Ekonomik yönden sıkıntı yaşayan yönetimin vergi alamamasına neden olmuştur. Bu da ekonominin daha da kötüleşmiştir.

Bâbek hareketi sonlandırılmasına rağmen, sonrasında meydana çıkan mezhepler ve muhalif girişimler için de bir dayanak olmuştur. Bâbek hareketine ağır darbe vurulmuş olsa da uzun zaman Bâbekilerin düşünsel etkileri sürmüştür. Dolayısıyla Bâbek İsyanı hem ortaya çıkışı hem de etkileri itibarıyla İslam dünyasının tarihini yakından ilgilendiren oldukça önemli bir konudur.

BİBLİYOGRAFYA

I. KAYNAKLAR

- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis Tabba'-Ömer Enis Tabba', Beyrut 1987.
- DİNEVERÎ, Ahmed b. Davut İbn Kuteybe, *el-Ahbaru't-Tıval*, Beyrut ts.
- EBU'L-FİDA, İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, C. I, Beyrut ty.
- GERDİZÎ, Ebu Sa'id Abd al-Hayy, *Zain al-Ahbar*, çev. Afaf Zeydan, Kahire 1983.
- el-HAMEVÎ, Yakût, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 1, Beyrut 1977.
- İSTAHRÎ, Ebu İşak İbrahim, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut 1997.
- İBN HALDÛN, *el-İber*, C. 14, Darü'l-Kitabü'l Mısırî, Kahire 1999.
- _____, *Mukaddime*, çev. Z. Kadiri Ugan, C. I, İstanbul 1989.
- İBN HAVKAL, Ebu'l-Kasım Muhammed, *Sûretü'l-Arz*, Darü'l-Mektebetü'l İskenderiye, Beyrut 1992.
- İBN KESİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut 1974.
- İBN MANZÛR, Ebû'l-Fazl Celaleddin Muhammed Mükerrerem el-Ensâri, *Lisânu'l-Arab*, C. XIII, Beyrut 1966.
- İBNÛ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Muluk ve'l Ümem*, C. 10, Beyrut 1995.
- İBNÛ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't Tarih*, C. VI, Beyrut 1979.
- İBN NEDİM, Muhammed b. İşak, *el-Fihrist*, C. I, Beyrut 1974.
- KALKAŞANDÎ, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-Aşâ*, C. 6, Beyrut ts.
- el-KÛFÎ, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem, *Kitabü'l-Fütûh*, Darü'l-Ezvâ yay., C. 8, Beyrut 1991.
- MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tahir, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, C. IV, Beyrut 1899.
- MESUDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Kahire 1938.
- _____, *Mürücü'z-Zeheb*, C. IV, Beyrut 1997.
- NİZAMÛ'L-MÛLK, *Siyasetname*, çev. Yusuf Hüseyin, Darü'l Sekafe yay., Katar 1987.
- SEM'ÂNÎ, Muhammed b. Mansur, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemâni, C. 2, Kahire 1980.

- SUYUTÎ, Celalüddin Abdurrahman, *Tarihu'l-Hulefa*, çev. Onur Özatağ, Ötüken yay., İstanbul 2014.
- ŞEHRİSTANÎ, Ebû'l-Feth Muhammed, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1992.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerir, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Ebu'l-Fadl İbrahim, C. IX, Kahire 1964.
- YA'KUBÎ, Ahmed b. İshak b. Vâzih, *Târihu'l-Ya'kûbî*, Mektebetu'l Haydariye, C. 3, Necef 1964.
- ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Muhtasaru Düveli'l-İslam*, thk. Hasan İsmail Merve- Mahmud el-Arnaut, C. I, Beyrut 1999.

II. ARAŞTIRMALAR

A. KİTAPLAR

- AHMADOV, Shahi, *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- AKOĞLU, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz yay., İstanbul 2006.
- ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, C. 3, Gonca yay., İstanbul 1989.
- ALİYEV, Kemal- Feride Aliyev, *Azerbaycan Antik Dövründe*, Bakû 1965.
- APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar yay., C. 4, İstanbul 2013.
- ARSLAN, İhsan, *Muktedir Billah Döneminde Abbâsîler*, Okur Akademi, İstanbul 2014.
- AYKAÇ, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, TTK. yay., Ankara 1997.
- Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan 20. Asra Dek*, Red. Ziya Bünyadov, Azerbaycan Devleti Neşriyat, Bakû 1994.
- AZİMLİ, Mehmet, *X. yy'la Kadar Şii Karakterli Hareketler*, Öykü yay., İstanbul 2006.
- _____, *Abbâsîler Dönemi Bâbek İsyanı*, İlahiyat yay., ? 2004.
- _____, *Bâbek Bir Direnişçi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2016.
- el-AZİZ, Hüseyin Kasım, *el-Bâbekiyye*, Dimeşk 2000.
- BAĞDADÎ, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak)*, çev. E. Ruhi Fırlalı, Ankara 2007.
- BOZKURT, Nahide, *Abbâsîler*, İSAM yay., İstanbul 2002.
- _____, *Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mun Dönemi*, Ankara Okulu yay., Ankara 2002.

- BROCKELMANN, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, AÜİF yay., Ankara 1964.
- BULUT, Faik, *Hasan Sabah Gerçeği*, Berfin yay., İstanbul 2002.
- BULUT, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, DİB yay., Ankara 2016.
- BÜNYADOV, Ziya Musa, *Azerbaycan VII-IX Esirlerde*, Şark-Garb yay., Bakü 2007.
- CAHEN, Claude, *İslamiyet Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, Ankara 1990.
- CAHİZ, *Hilafet Orduların Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988.
- CEVDET, Ahmet, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, C. 2, Bedir yay., İstanbul 1977.
- COOPERSON, Michael, *The Heirs of The Prophets in The Age of al-Ma'mun*, Cambridge University Press, USA 2004.
- CRONE, Patricia, *Slaves on Horses The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, USA 2003.
- CÜZİ, Bendeli, *Min Tarihi'l-Hareketi'l-Fikriyyeti fi'l-İslam*, Kudüs 1928.
- DEHT, Şahin, *Hürremiler*, ? 1977.
- DEMİRCİ, Mustafa, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitapevi yay., İstanbul 2003.
- _____, *Siyah Öfke*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- DÛRİ, Abdülazîz, *el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel*, Darü't-Talia yay., Beyrut 1945.
- _____, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İnsan yay., İstanbul 1991.
- EKİNCİ, Abdullah, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler*, Odak yay., Ankara 2005.
- EMİN, Ahmed, *Zuhru'l-İslam*, C. I, Kahire 1962.
- EZDÎ, Yezîd b. Muhammed, *Târîhu'l-Musul*, nşr. Ali Habîbe, Kahire 1967.
- GURBANOV, Abbas, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2007.
- HANBEL, Ebû Abdullah b. Hanbel b. İshak, *Zikru Mihneti'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Nağas, ? 1984.
- HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, C. II, Kayhan yay., İstanbul 2011.

- HODGSON, Marshall, *The Venture of Islam*, Vol. 1, Chicago 1974.
- HOURANİ, Albert, *A History of The Arap Peoples*, FF Publishing, İstanbul 2013.
- IVANOW, W *Ismaili Tradition Rise of The Fatimids*, Oxford University Press, UK 1942.
- KARAKUŞ, Nadir, *Ebu Müslim Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1996.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Damla Ofset Matbaacılık, Konya 1994.
- LEWİS, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç yay., İstanbul 2000.
- MİQUEL, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, C. 1, çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitapevi, İstanbul 1991.
- MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık yay., Ankara 2012.
- NEFİSİ, Said, *Bâbek*, Berfin yay., İstanbul 1998.
- ÖZTÜRK, Levent, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İnsan yay., İstanbul 1995.
- RAVENDÎ, Murtaza, *Tarih-İctimaî İran*, Tahran ts.
- SÂDIKÎ, Cenbeş May Dî İranî, *Tayistan 1375*.
- TEKİN, Yusuf, *Abbâsîler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sisteminin Kurulması*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2018.
- YAZICI, Nesimi, *İlk Türk İslam Devleti*, Diyanet Vakfı yay., Ankara 2002.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 5, Çağ yay., İstanbul 1986.
- YILMAZ, Saim, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (750-809)*, MİFAVY, İstanbul 2015.

B. MAKALELER;

- AKOĞLU, Muharrem, “Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne”, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu yay., Ankara 2012, s. 27-71.
- AZİMLİ, Mehmet, “Hassa Ordusu”, *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 364-374.

_____, “Bâbek el-Hürremi İsyanı ve Bizans ile İlişkileri”, *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ 2012, s. 149-165.

ÇELEBİ, İlyas , “Mu’tezile,” *DİA*, C. XXXI, İstanbul 2016, s. 391-401.

DAFTARY, Farhad, “Emeviler Döneminde ve Abbâsîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maveraünnehir’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, çev. Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları*, C. 4, S. 2, (2006), s. 405-416.

ELÇİBEY, Ebülfez, “Bâbek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, çev. Muhammet Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, C. 4, S. 8, (2013), s. 23-45.

IŞIK, Abdullah, “Bâbek Hürremi” ,

<https://abdullahabdurrahman.wordpress.com/2015/07/08/Bâbek-Hürremi-alintidir/>,

Erişim Tarihi: 20.07.2019.

KURT, Hasan, “Tahiriler”, *DİA*, C. 39, TDV yay., İstanbul 1988, s. 403-404.

SÜMER, Faruk, “Abbâsîler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin”, *Belleten*, LI/200, Ankara 1987, s. 651-666.

UYLAŞ, Sait, “Ebu Temmam’ın Şiirlerinde Bir Türk Komutan Afşin”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.28, Ankara 2005, s. 95-97.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler” mad., *DİA*, C.1, TDV yay., İstanbul 1988, s. 31-48.

_____, “Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 4-5, İstanbul 1974, s. 1-22.

_____, “Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler”, *Cumhuriyet’in 50.Yılında Armağan*, İstanbul 1974, s. 8.

E K L E R

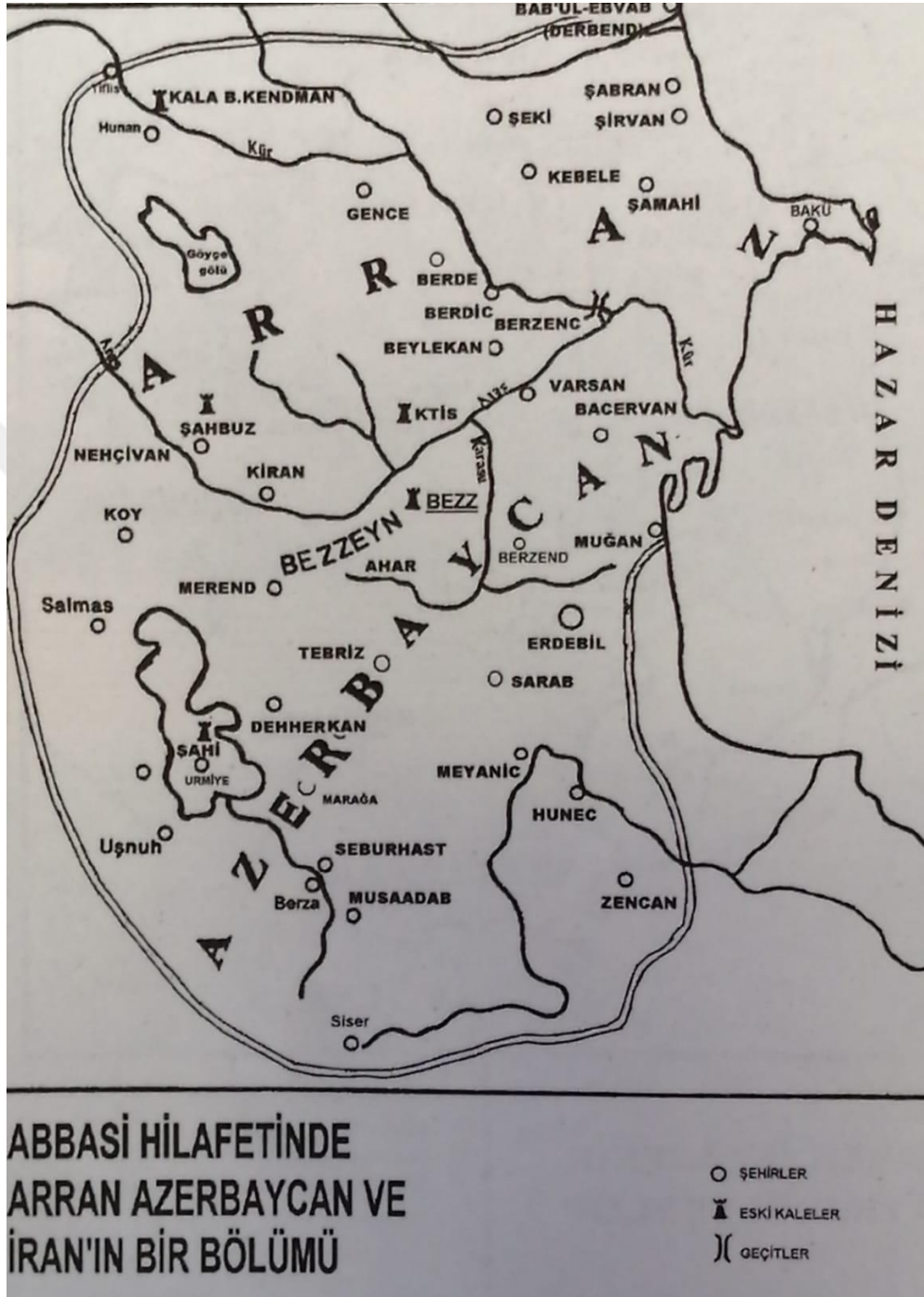
EK:1 Bâbek Kalesi

(Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Bâbek, Bakü 1976, s.180)

EK 2 : Bâbek Kalesi'nin Farklı Açılardan Görünümü

([https://www.wikiwand.com/tr/Bâbek_\(%C5%9Fehir\)](https://www.wikiwand.com/tr/Bâbek_(%C5%9Fehir)), Erişim Tarihi: 20.07.2019)

EK:3 Abbâsî Yönetiminde Azerbaycan ve İran Bölgesi
(Azimli, Mehmet, Bâbek Bir Direnişçi, Çizgi Kitabevi, Konya 2016, s.188)

EK:4 Bâbek el-Hürremî'yi Temsil Eden Bir Resim

(Abdullah Işık, “Bâbek Hürremi”,
<https://abdullahabdurrahman.wordpress.com/2015/07/08/Bâbek-Hürremi-alintidir/>,
Erişim tarihi: 20.07.2019)

EK:5 Bâbek el-Hürremi'ye Ait Azerbaycan'da Bir Anıt

([https://www.wikiwand.com/tr/Bâbek_\(%C5%9Fehir\)](https://www.wikiwand.com/tr/Bâbek_(%C5%9Fehir)), Erişim Tarihi: 20.07.2019)

